

שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים

אלון גן

מבוא

האידיאה שוב איננה מפרנסת את האוחזים בה [...] מרגע שהאידיאה שוב איננה מפרנסת את כוחות הנפש, הרי נשאר חלל בנפש החיים בקיבוץ, וככל חלל הוא תובע מחיר. [...] אני מעז לומר שמפגש זה בחיי היחד, בתכניו המוסריים והתרבותיים, אינו שוב שייך אלא להתרוקנות מכוח חייה של האידיאה ולעמידה היומיומית מול התרוקנות זאת.¹

במאמרו 'שברי לוחות בחצר' תיאר יחיאל חזק, משורר צעיר מאפיקים, את תחושת 'ההתרוקנות' שמילאה את נפשו לנוכח התרחבות הפער בין שפת המילים הגבוהות בנאומים, בוועידות ובמאמרי המערכת לבין רובד המעשים וחיי היומיום של חצר המשק. במאמר זה אנסה לאפיין תהליכים מרכזיים שעברו על התנועה הקיבוצית בשנות השישים של המאה ה-20, תהליכים שהובילו את חזק ורבים אחרים לתחושה של 'לוחות שבורים'. הכלי המרכזי שבחרתי לתאר באמצעותו את שהתרחש בשנים אלה הוא בחינה וניתוח של מכלול נרחב של כתבי עת, בטאונים, שבועונים ועלונים שיצאו בתנועה הקיבוצית במהלך התקופה הנחקרת. המאמר מתרכז בשלוש התנועות החילוניות ואינו עוסק בקיבוץ הדתי. אף שיש מאפיינים ייחודיים לכל אחת משלוש התנועות (הקיבוץ הארצי, הקיבוץ המאוחד ואיחוד הקבוצות והקיבוצים) אצביע על תהליכים ועל נושאים שהיו משותפים לשלושתן תוך כדי ציון השוני והייחוד במקומות שהדבר נדרש.

ממרכז לפריפריה

במרבית המחקרים מוגדרות שנות החמישים בתנועה הקיבוצית כשנים של משבר ושל קשיי הסתגלות למציאות החדשה שנוצרה בעקבות המעבר מיישוב למדינה. פירוק המסגרות

1. יחיאל חזק, 'שברי לוחות בחצר', שדמות, 29 (אביב תשכ"ח), עמ' 104-106.

הוולונטריות בשם עקרון הממלכתיות, הקושי בקליטת העלייה ההמונית והפילוגים עקב המחלוקות בשאלת היחס לברית-המועצות היו שלושת העניינים המרכזיים שהשפיעו על התנועה הקיבוצית בשנות החמישים - שלושתם מסמנים את המעבר הטראומטי מיישוב למדינה, את הפער בין החלום להתממשותו במציאות, את המעבר מתקופה הרואית של מלחמה למען הגשמת חלום המדינה לאפרוריות 'היום השני', היום שלאחר מלחמת תש"ח.² בעוד היא מנסה לאחות את פצעי העבר נכנסה התנועה הקיבוצית אל שנות השישים כשמעמדה וכוח השפעתה ממשיכים להיחלש. אחד המאפיינים שייחדו את 'הכפר הקיבוצי' מכפרים בארצות אחרות הוא, שעד קום המדינה 'הפריפריה' היתה ה'מרכז'. הקיבוצים נתפסו כאליטה, כמרכז דומיננטי המעצב נורמות ומשפיע על תהליכי הגיבוש וההתפתחות של כלל החברה. הקמת המדינה היתה קו פרשת המים במגמה זו. מעתה ואילך אפשר לזהות תהליך איטי אך מתמשך של מעבר ממרכז לפריפריה, תהליך שבו עוצמת ההשפעה והיוקרה של התנועה הקיבוצית הולכת ונחלשת, וה'מרכז' מתפנה לאליטות חדשות. משה ליסק, דן הורוביץ, יצחק בן-דוד ואחרים עמדו על תופעה זו ותיארו כיצד כוחות חדשים מתחומי המדע, האקדמיה, הצבא, הכלכלה והמשק נעשו 'מוקדי כוח' דומיננטיים בחברה הישראלית וכיצד מדד 'סולם היוקרה' של קבוצות אלה החל לעלות על חשבונה של התנועה הקיבוצית.³ בצער רב קונן על כך חבר קיבוץ נען בעלון קיבוצי: 'בתוך העם - אנחנו בוני הקיבוץ. שוב, לא לזו העם במערכה. נדמה, בצדי הדרך. והרוח נבוכה במעט. הארץ קלטה רבבות. ממאות אלפים היינו למיליונים. והקיבוץ נשאר בצדי דרך המלך'.⁴ המחקר המקיף של מנחם רוזנר וחבריו על הבדלי עמדות ותפיסות בין דור המייסדים לדור ההמשך בקיבוץ הראה כי עובדת ירידת מעמדו של הקיבוץ בחברה הישראלית התבטאה גם בדימוי העצמי של שני הדורות: שניהם ציינו את אנשי הצבא ואת אנשי המדע כקבוצות שנתפסות בחברה הישראלית מכובדות יותר מאחרות.⁵

2. על משבר שעבר על התנועה הקיבוצית עם הקמת המדינה ראו למשל את המאמרים של משה ליסק ('גורמי המשבר במצב החדש', עמ' 94-98) ואייל כפכפי ('תנועה חלוצית מול חלוציות ממלכתית' עמ' 104-98) במדור 'משבר הקיבוץ במעבר למדינה', 60 שנה לקיבוץ המאוחד, אפעל 1991. על השפעת רעיון 'הממלכתיות' על הקיבוצים ראו למשל: שמואל נה אייזנשטדט, החברה הישראלית, ירושלים 1973, עמ' 306; משה ליסק ודן הורוביץ, מישוב למדינה, תל-אביב 1977, עמ' 272-334. על תחושת המשבר בעקבות העלייה ההמונית ראו: יונינה טלמון, יחיד וחברה בקיבוץ, ירושלים תש"ל, עמ' 1-5; משה ליסק, 'גורמי המשבר במצב החדש', 60 שנה לקיבוץ המאוחד, עמ' 94-98. על הפילוגים ראו למשל: אניטה שפירא, 'מאפיינים של תהליכי השמאלה', ההליכה על קו האופק, תל-אביב 1989; איל כפכפי, אמת או אמונה: טבנקין מחנך חלוצים, ירושלים 1992.
3. רבות נכתב על תהליך זה. ראו למשל: משה ליסק ודוד הורוביץ, נתיבות באוטופיה, תל-אביב 1990, עמ' 30-31, 141-133, 156; יצחק בן-דוד, 'הקיבוץ ממרכז לפריפריה', הקיבוץ, 6-7 (תשל"ט), עמ' 203-235.
4. א' ורד, 'הרהורי פסח תשכ"ג', עלון קיבוץ נען, 8 באפריל 1963.
5. מנחם רוזנר ואחרים, הדור השני: הקיבוץ בין המשך לתמורה, תל-אביב 1978, עמ' 244.

מלחמת ששת הימים החזירה לרגע את התנועה הקיבוצית לקדמת הבמה. היותם של בני הקיבוץ בחוד התנית של הלחימה ומספרם הרב של החללים מהתנועה הקיבוצית העלה מחדש את מדד היוקרה של הקיבוצים.⁶ ואולם לא היה בכוח עובדה זו לשנות את המגמה הכוללת. ביטוי לכך אנו מוצאים במאמרו של אמנון רובינשטיין, 'מיסדרים דתיים מתמוטטים', שפורסם כארבעה חודשים לאחר המלחמה. רובינשטיין דימה את מוסדות תנועת העבודה והקיבוצים בראשם למסדרים דתיים, עטורי עבר מהולל אך נעדרי עתיד יוצר. איש לא מפקפק בעברם המזהיר ובתרומתם להקמת המדינה, קבע רובינשטיין, אך כעת הם חדלו מלמלא תפקיד חיובי ויש ליצור גופים חדשים שימלאו את החלל שנוצר בעקבות חוסר הרלוונטיות של 'המיסדרים המתמוטטים'.⁷ אמנם רובינשטיין לא היה מ'חסידי' התנועה הקיבוצית, אך מאמרו סימן מגמה כוללת של תנועה הנמצאת בתהליך דעיכת השפעתה על אף עברה הזוהר ותרומתה המהותית לבטחון המדינה.

ממשימתיות ל'משקיות'

אחד התהליכים שהתפתחו עקב טראומת המעבר מיישוב למדינה היה היחלשות המרכיב המשימתי והפניית האנרגיה אל הבית פנימה. מתחילת שנות השישים בולט תהליך של התעצמות וצמיחה כלכלית.⁸ התנועה הקיבוצית חדלה מלשמש חייל נאמן המעמיד את עצמו לרשות משימות המולדת והחלה 'לעשות לביתה'. אמנם המוסיקה המשימתית המשיכה להתנגן בנאומו הוועידות, במאמרי המערכת ובשאר השופרות של התנועה, אך בפועל פחתה במידה ניכרת תרומת הקיבוצים למימוש המשימות הלאומיות. בשנים ההן התחזקה מגמת ה'משקיות' בעיקר בקרב בני דור ההמשך, וכתבי העת הקיבוציים מלאו דברי קינה וביקורת על השתלטות הרוח המשקיסטית בקיבוצים. חברת נחשונים כתבה בשבועון הקיבוץ הארצי מאמר על סוגי טיפוסים קיבוציים: 'מישקיסט [...] מישקיות – זוהי תכונה. המישקיסט טוען שכל מה שלא שייך למשק זה בובע-מיסע [...] המישקיסט מאמין במשק למען [...] המשק. שונא מושבע

6. בין 679 חללי מלחמת ששת הימים כ-165 הם מהתנועה הקיבוצית – 25 אחוזים מציבור שמנה פחות מארבעה אחוזים מאוכלוסיית המדינה. הנתונים על מספר החללים בתנועה הקיבוצית לקוחים מחוברות ההנצחה שהוציאו התנועות, שם מופיעים גם מי שנהרגו לאחר המלחמה, בתקופת מלחמת ההתשה. כללתי כאן רק את מי שנהרגו במלחמת ששת הימים. האוכלוסייה בקיבוצים נמנתה בשנת 1967 כ-83,000 נפש שהם שלושה אחוזים מכלל אוכלוסיית ישראל ו-3.5 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית. ראו: שנתון סטטיסטי לישראל 1968, 19 (נובמבר 1968), עמ' 24; רנן אריאל, '4% באוכלוסייה ו-25% מהגופלים', דבר, 7 בנובמבר 1967.

7. אמנון רובינשטיין, 'מיסדרים דתיים מתמוטטים', הארץ, 18 באוקטובר 1967.

8. נתונים על הצמיחה הכלכלית ועל העלייה ברמת החיים בקיבוצים ראו: חיים בראקאי, 'הכנסה ורמת חיים', התפתחות המשק הקיבוצי, ירושלים 1980, עמ' 139-162.

של אידיאולוגיה?⁹ 'איך נוציא אותם [את הבנים, א"ג] מן הלוקאליזם, מהמשקיום, מהקונקרטיזם, שהם שקועים בהם?' שאל בדאגה יוסקה רבינוביץ מהדמויות המרכזיות בקיבוץ המאוחד.¹⁰ ככנס מזכירי ח"ץ (החטיבה הצעירה) של הקיבוץ הארצי התלונן מזכיר הח"ץ של קיבוץ שריד: 'מה שמייחד את הצעירים הוא "אליל" התועלתיות והמשק, העומד לא פעם בסתירה למפעלי התנועה השונים'.¹¹

מסגנות פוריטניות לנהנתנות צרכנית

הצד המשלים של מטבע ה'משקיום' היה ה'צרכנות'. יחד עם ההתרכזות בפיתוח המשקי הכלכלי החלה התנועה הקיבוצית לאמץ את סממני 'חברת הצריכה' המערבית. אלה היו שנים של צמיחה כלכלית ושיפור מהותי ברמת החיים. תחושת הביטחון והשפע ניכרים בסיכומים הכלכליים שנערכו בשנים ההן. דב מרקוביץ, רכז מחלקת הכלכלה של הקיבוץ הארצי, סיכם את שנת תשכ"ד: 'במבחן הכלכלי – ברור היום לכל כי הקיבוץ יוצא וידו על העליונה. כושרו עדיף ויתרונו בולט על פני כל צורה כלכלית אחרת'.¹² שלמה רוזן, מזכיר הקיבוץ הארצי, ביטא את תחושת הביטחון והעוצמה שהיתה נתונה בה התנועה הקיבוצית: 'התנועה הקיבוצית, שבעה, היא נמצאת עתה בתקופה של שפע יחסי. רמת החיים שלנו עולה לפחות על רמתה של מחצית ציבור הפועלים. איננו מרגישים די את המצוקה שבסביבה'.¹³ תחושת השפע הכלכלי תורגמה לשיפור ניכר ברמת החיים. למשל, בקיבוצים רבים נבנו חדרי אוכל חדשים. חדר האוכל בקיבוצים היה הרבה יותר מהמשתמע מהגדרתו המילולית הקולנירית. חדר האוכל שימש מרכז החיים הציבוריים – מרכז העצבים של הקיבוץ, שבו נערכות האספות, נחגגים החגים, נערכים ערבי התרבות וכל אירוע חברתי-ציבורי. המעבר מ'הצריף' הישן לחדר האוכל החדש צוין בערבי תרבות גדושי הלל ושבה להיכל האוכל המפואר ובמאמרים מרגשים שסיפרו בנוסטלגיה את קורותיו של חדר האוכל הישן, וראו בחדר האוכל החדש ביטוי לנצחון הדרך ולהתבססותה.¹⁴

9. לאה ב', 'טיפוסים קיבוציים', השבוע בקיבוץ הארצי, 23 באוקטובר 1964.

10. יוסי רבינוביץ, 'הבנים', מבפנים, כג (1-2) (אוקטובר 1960), עמ' 31.

11. השבוע בקיבוץ הארצי, 24 ביוני 1960.

12. דב מרקוביץ, 'סיכומים לעת אסוף', שם, 20 בספטמבר 1964.

13. שלמה רוזן, 'למען יציבות וגידול', שם, 14 בפברואר 1964.

14. דוגמאות למאמרים על המעבר לחדר האוכל החדש יש בשפע. ראו למשל: בקיבוץ, חפציבה, 26 באוקטובר 1960, גבעת ברנר, 23 בנובמבר 1960, גבעת חיים, 17 בינואר 1962; השבוע בקיבוץ הארצי, שער העמקים, 22 ביולי 1960, בית אלפא, 11 בנובמבר 1960, עין החורש, 12 ביוני 1961, רוחמה, 25 בנובמבר 1963, רבדים, 12 ביולי 1963; איגרת לחברים, יזרעאל, 12 באוגוסט 1965.

מוסד ציבורי נוסף שקנה לו מקום בחצר הקיבוץ של שנות השישים הוא 'המועדון לחבר'. כניסתו של מוסד זה לזוהתה בחששות ש'דור האספרסו' על תרבותו הקלוקלת עלולים לחדור לקיבוץ. מעל דפי העיתונות הקיבוצית התקיימו דיונים על הדרך הרצויה להפעלתו של המועדון, שבמהלך שנות השישים היה לאחד ממוקדי המפגש החברתי המרכזיים של הקיבוץ.¹⁵ השיפור ברמת החיים התבטא לא רק במישור הציבורי אלא גם ואולי בעיקר במישור הפרטי – תכולת חדרי החברים התעשרה בכניסת חפצים חדשים יקרי ערך ומעוררי מחלוקת. שנות השישים זיכו את חברי התנועה הקיבוצית במפגש עם מוצר 'בורגני' טעון סכנות חברתיות, הלוא הוא מקרר חשמלי קטן ושמו 'סיביר'. במאמר סאטירי בשם 'גם אנחנו נגיע לסיביר' תיאר דוד זבולוני, חבר כפר מסריק את קנאת חברי קיבוצו בחברי קיבוץ אפק, שזכו להגיע אל המנוחה ואל הנחלה: 'פריגי'דר של ממש! בתוך חדר קיבוצי'. זבולוני סיים בתקווה ש'כולנו נגיע ל"סיביר" בבוא היום'.¹⁶ כאשר הגיע היום המיוחל וגם חברי כפר מסריק זכו להכניס לחדרם את פלאי הטכנולוגיה הרכושנית, הוציא הקיבוץ דף הוראות הפעלה ובתחתיתו נכתב: 'שוב יותר סיביר בחדר מאשר חדר בסיביר'.¹⁷ במהלך 'גיוס' במטע תפוחים של קיבוץ עין שמר התעורר ויכוח עירני על 'מקררי סיביר'. אחד החברים שאל: 'האם המקרר יקדם את הסוציאליזם או החברים יכניסו את הסוציאליזם למקרר'.¹⁸ כניסת המקרר לא לזוהתה רק בפולקלור הומוריסטי וציני. דיונים הרי גורל התקיימו על זכות כניסתו של מוצר זה אל חדרי החברים. רבים חשו שהקיבוץ מכניס כמו ידיו 'סוס טרויאני' אל חדרי החברים וזה במהרה יפרק את תחושת היחד ויתרום לתהליך ההרסני של הסתגרות החבר בד' אמות חדרו. במאמר שכותרתו 'מקררים עליך' יצאה חברת הקיבוץ המאוחד נגד 'הלהיטות שנתקפו בה ישובי הקיבוץ [הקיבוץ המאוחד, א"ג] לרכישת מקררים. [...] האמנם אין צרכים חיוניים מן המקרר? [...] האמנם זקוקה חברה המקיימת, בהתאם למשטר חייה, חדר אכילה כללי [...] דווקא לכלי שמטרתו לשמור מזון ברשות היחיד?'.¹⁹ ב-7 ביוני 1964 הגיע נושא מהותי זה לדיון במוכירות הקיבוץ הארצי וזו החליטה את ההחלטות האלה: 'מוכירות הועד הפועל מחליטה לצרף לרשימת הפריטים המוכרים של הריהוט בחדר החבר בקיבוץ את המקרר זוטא'. בסעיף ד' נאמר: 'המקרר בדירת החבר עלול להגביר את הזיקה לתא המשפחתי כאל תא צרכני וע"י כך להיהפך לגורם צנטריפוגלי בצרכנות השיתופית, ולכן יש קודם להעלות את קרן המוסדות הצרכניים הציבוריים [...]

15. דיונים על נושא 'המועדון לחבר' ראו למשל: השבוע בקיבוץ הארצי, 18 במרס ו-20 במאי 1960; בקיבוץ, 9 בדצמבר 1964.

16. דוד זבולוני, 'גם אנחנו נגיע לסיביר', בקיבוץ, 3 ביולי 1963. המאמר התפרסם לראשונה בהד הנעשה, עלון קיבוץ כפר מסריק, 7 ביוני 1963. ראו גם: איגרת לחברים, 20 במאי 1965.

17. הד הנעשה, 15 ביולי 1966.

18. עלון עין שמר, 24 ביוני 1966.

19. עדה מ', 'מקררים עליך...!', בקיבוץ, 3 ביולי 1963.

ורק אחרי כן לדאוג למקרה בדירות. יש למנוע את הטיית נקודת הכובד בחיי החברה מהציבורי אל הפינה המשפחתית.²⁰

לאחר חדירתו המסוכנת של 'מקרה הזוטא' עמדה התנועה הקיבוצית מול אימת חדירתו של 'האויב' הבא – הטלוויזיה. הדיונים על סכנת הכנסתו של 'הסוכן הזר' אל תוך 'המחנה' החלו בסוף שנות השישים ונמשכו לכל אורך שנות השבעים. היות שעשור זה חורג מגבולות הזמן של מחקר זה, אסתפק באזכור כותרות אחדות של מאמרים בשבועוני התנועות הקיבוציות שעסקו ב'סכנה' זו: 'וכאשר תבוא הטלוויזיה',²¹ 'הטלביזיה הטלביזיה',²² 'טלוויזומאניה'.²³ מראשית דרכם ניהלו הקיבוצים מלחמת חורמה בסכנת חדירתם של מוצרי 'מותרות' אל בתי החברים. כל מוצר חדש לווח בחשש גובר שהדבר יביא לידי הסתגרות החבר בד' אמות ביתו הצר ולבגידה בערכי הקולקטיב והיחוד. אלה היו מאבקים סיוזיפיים שבמרבית המקרים הצליחו רק לדחות את כניסת המוצר לתקופה קצרה. כמו הקומקום החשמלי, הרדיו, המקרה, כך גם הטלוויזיה קנתה לה מקום של כבוד בחדרי החברים על אף כל נבואות החורבן שנלוו אליה.

יונינה טלמון הצביעה במחקרה על תהליך של היחלשות האתוס האסקטי שאפיין את התרבות החלוצית בתקופת היישוב והחלפתו במירוץ גובר והולך לשיפור רמת החיים במישור החומרי. גם במקרה זה הקמת המדינה מסמלת את תחילתו של תהליך דעיכת האתוס הסגפני והחלפתו ההדרגתית בנהייה אחר צרכנות חומרית, או כדברי טלמון: 'עליית ערכים צרכניים אינה אלא תוצאת המעבר מן האידיאולוגיה החלוצית לאידיאולוגיה המשקית ולאידאולוגיה הצרכנית'.²⁴ תופעה זו בלטה יותר בקרב בני הדור השני בקיבוצים. המחקר המקיף על הבדלי התפיסות בין הדור הראשון לדור השני בקיבוץ סיכם את ההבדלים בין הדורות: 'נראה שבני הדור השני מעדיפים יותר את השיקולים הפרגמטיים והוותרים את השיקולים הערכיים מכל הסוגים. [...] התמונה שנתקבלה היא חד-משמעית לגבי שני סוגים: הוותרים הדגישו יותר את המשימות הסוציאליסטיות; בני הדור השני הדגישו יותר את התנאים למימוש עצמי'.²⁵

ה'משקיים' והנהגות הצרכנית הובילו רבים לחוש שהקיבוץ שקע בשגרת נוחות מנוונת. בקרב החוזרים משירותם בצבא עלה וצמח מושג חדש: 'סדרת שישים השנה' – ביטוי סלנגי שביטא את חששם מהכניסה למציאות האפרורית ונטולת האתגרים של חיי הקיבוץ.²⁶ קבוצת

20. 'מיומן המזכירות', השבוע בקיבוץ הארצי, 19 ביוני 1964.

21. בקיבוץ, 27 ביולי 1966.

22. השבוע בקיבוץ הארצי, 18 בספטמבר 1968.

23. איגרת לחברים, 24 בדצמבר 1969.

24. טלמון, יחיד וחברה בקיבוץ, עמ' 260.

25. רוזנר ואחרים, הדור השני, עמ' 75-76.

26. בדיון בקיבוץ בית השיטה על מניעי הצעירים לבקש שנת חופש ציטט רן שריג את אחד הצעירים שדיבר על 'הפחד מקביעות, הרגשה של ריקנות ושעמום. אי רצון להתחיל את סדרת שישים השנה, הרגשה שאני מפספס את החיים'. 'הבקשות לחופש – צורך הכרחי לבנים?', שדמות, 36 (חורף תשל"ל), עמ' 72.

שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים

צעירים שהתרכזו סביב כתב העת שדמות החלה לבקר בחריפות את הוויית הנוחות המשמיה שפשטה בקיבוצים. אברהם שפירא (פצ'י), המייסד והעורך של שדמות, היה מהמבקרים החריפים ביותר של מגמה זו:

אני חושב באמת שרוב האנשים בקיבוץ, נרדמים, או הייתי אומר בצורה חריפה, אפילו חיים חיים בהמיים, חיים את האכול ושתה ועבוד וראה את הסרט – זה הדבר הכי חשוב – פעם בשבוע. ובאמת, עד זיקנה ושיבה בלי בעיות ובלי לבטים. [...] טוב לנו ונעים לנו ואנחנו בתוך הרוויה של השפע והנוחות, ושום דבר אחר אנחנו לא מחפשים. [...] או שאני אקרא לזה חיים בהמיים או שאני אקרא לזה ניוון אנושי, אבל שום שם שלישי אחר.²⁷

מעדה לקהילה

מעבר הקיבוץ מקבוצה חד-דורית לקבוצה רב-דורית, מחיי רווקות לחיי משפחה, מחברה הומוגנית לחברה הטרוגנית וכה להיקרא בפי סוציולוגים מעבר משלב 'העדה' לשלב 'הקהילה'. יונינה טלמון עשתה שימוש נרחב במושגים אלה לצורך ניתוח תהליכי יסוד בתנועה הקיבוצית. המאפיינים של שלב 'העדה' היו יחסים ספונטניים ולא-פורמליים, הודעות מלאה עם הקיבוץ ומסירות ללא סייג לדרישות הקולקטיב. הקיבוץ היה קטן מבחינה מספרית והומוגני במרבית המרכיבים שמהם נגזרת עוצמת הזהות וההשתייכות. 'הקהילה' ייצגה מודל חברתי עם מגוון דפוסי התנהגות ומאפיינים: מעבר מחיי רווקות לחיי משפחה, תהליכי רוטיניזציה ופורמליזציה של המבנה החברתי, ירידת מתח ההזדהות עם האידיאלוגיה הקיבוצית ותהליכי דיפרנציאציה שהחלישו את מידת האחידות שאפיינה את תקופת העדה.²⁸

את שנות השישים בתנועה הקיבוצית אפשר להכתיר בתואר שנות 'התקנוניזציה'. הצורך לקבוע נורמות התנהגות מחייבות ונוהלי עבודה ברורים בין ה'מוסדות' לחבר הוליד גל של תקנונים בכל תחום: תקנון רכב, תקנון אבלות, תקנון טייסים, תקנון נסיעות לחו"ל, תקנון חתונות, תקנון חלוקת 'בגדים עליונים', תקנון אופניים ועוד.²⁹ ההחלטות על תקנונים

27. בין צעירים: שיחות בצוותא בתנועה הקיבוצית (עורכים: מוקי צור, יריב בן-אהרון, אבישי גרוסמן), תל-אביב 1969, עמ' 216. דברים דומים כתב אברהם שפירא ארבע שנים לפני כן: 'הרב קוק כתב על הריקבון המרכז ומשחרר את הכוחות שבגרעין, וזהו מקור אמונתו בצמיחה חדשה מתוך השפל וההידרדרות. [...] אך אנו "בורחים" מלחשוב שאנחנו בשבר ובירידה. אנרגיה והתעסקות רבה אנחנו משקיעים בפולחן החומר, ובזמננו הפנוי – שאון הבידוריות מחריש אונינו מלהאזין לקולות פנים'. 'הרהורים בתשרי', איגרת לחברים, 13 באוקטובר 1965.

28. יחיד וחברה בקיבוץ, עמ' 6-7.

29. דוגמאות לתקנונים אלה ראו: 'תקנון טייסים', איגרת לחברים, 15 בינואר 1969; 'הסדר כספי חתונות', שם, 21 בינואר 1965; 'תקנון רכב', בקיבוץ, 20 בנובמבר 1962; 'תקנון אבלות', שם, 12 בדצמבר 1962; 'תקנון נסיעות לחו"ל', עלון עין החורש, 8 באוקטובר 1961; 'תקנון אופניים', הד הנעשה – עלון כפר מסריק, 12 ביוני 1964.

אלה לוו במאמרים רבים בעלוני הקיבוץ ובדיונים ארוכים ומתישים על כל סעיף וסעיף. תופעת 'התקנוניזציה' היתה אחד הביטויים המרכזיים למעבר מעדה לקהילה. רבים חשו שתהליכי המיסוד והפיקוח הוציאו את 'הנשמה היתרה' מחצר הקיבוץ:

יחסי האדם אצלנו פגומים, אין סבלנות, לא מוכנים לשמוע ולהבין, להתמודד עם כל בעיה – לכן עשינו תקנונים. התקנון הוא בריחה – אני לא רוצה לטעות, להתמודד, אין הידברות.³⁰

בכלל לא רואים את האדם, כל ראייתם היא רק 'תקדים', דנים לפי הפחד מתקדימים, אבל האדם אינו תקדים! הוא קיים לעצמו, יש לו ערך כשלעצמו.³¹

מאפיין מרכזי אחר של המעבר מעדה לקהילה היה התחזקות מעמדה של המשפחה בחיי הקיבוץ. בתחילת הדרך נתפסה המשפחה כדבר המאיים על חיי העדה. הסתגרות בתא המשפחתי הצר איימה להמיט כליה על תחושת היחד של כלל החברים. טלמון מתארת כיצד במהלך השנים 'רפתה שלילת הפאמיליזם, שהיתה אופיינית לשלב המהפכני'³² והתחלפה ביצירת מערך איזונים בין המעגל החברתי למעגל המשפחתי. טלמון מתארת תהליך 'אמנציפציה הולכת וגוברת של המשפחה. המשפחה מחזירה לעצמה רבים מן התפקידים שניטלו ממנה והיא נעשית מוקד של יחסים אינטימיים ראשוניים'.³³ ככלל, המעבר מעדה לקהילה הוליד את היפרדות הקבוצה ל'תת-קבוצות': הענף, 'החמולה', הצעירים, החוג לדרמה וכדומה הם דוגמה להיווצרות מעגלי שייכות מתווכים בין היחיד לקיבוץ.

הקיבוץ 'הקהילתי' של שנות השישים קיבל צביון שונה מהקיבוץ 'העדתי' של ראשית הדרך. לקראת סוף שנות השישים החלו חוקרים לדבר על תחילת היווצרותו של שלב שלישי: שלב ה'התאגדות'. שלב זה התאפיין ביצירת זיקה בין החבר לקיבוץ, המבוססת בעיקרה על 'אינסטרומנטליות תועלתית'. לרשות המוסדות (הוועדות, המזכירות, אספת הקיבוץ) עמדה רשת מסועפת של נהלים ותקנונים, שהגדירו את מכלול החובות והזכויות של החבר. הזיקה האידיאולוגית, שאפיינה את שלב העדה, והזיקה הרגשית, שאפיינה את שלב הקהילה, התחלפו בגישה תכליתית-פורמלית התוחמת את גבולות המגרש המותרים במסגרת יחסי 'תן וקח' בין הקיבוץ לחבריו.³⁴

30. דברי רחלי ריאטי (גבעת ברנר) מתוך 'פרוטוקול פגישת החוג הבין-קיבוצי, 25 בפברואר 1966', עמ' 8, ארכיון אישי אברהם שפירא, קיבוץ יורעאל. אברהם שפירא (פצ'י) ייסד חוג בין-תנועתי של צעירים, שעסק בבעיות שונות בנוגע לזיקה לאורח החיים הקיבוצי. חוג זה כונה 'חוג שדמות'. אנשי החוג, בניצוחו של שפירא, עסקו בשאלת הזהות הקיבוצית והדורית של בני דור ההמשך בקיבוצים. קבוצה זו היתה היוזמת של 'שיח לוחמים' ושל 'תרבות השיחים' שהתפתחה לאחריו.

31. דברי גיורא מוסינון (נען), שם, עמ' 5.

32. טלמון, יחיד וחברה בקיבוץ, עמ' 33.

33. שם, עמ' 7.

34. על שלב ה'התאגדות' והגדרה תמציתית של שני השלבים הקודמים – עדה וקהילה – ראו: רוזנר ואחרים, הדרך השני, עמ' 25-26.

מ'הקיבוץ כדרך' אל 'הקיבוץ כבית'

'אנחנו גדלנו לא בהרגשה של אידיאל מסוים. [...] אני נמצאת כאן בגלל שזה בית ולא בגלל איזה אידיאולוגיה',³⁵ אמרה חברת קיבוץ נען. במרוצת השנים חל תהליך הדרגתי של שינוי מקור ההזדהות עם הקיבוץ. בעבר מקור ההזדהות העיקרי היה הרעיון, ההזדהות עם דרך החיים הקיבוצית כדרך ייחודית המציגה חלופה לתחלואי העולם הקפיטליסטי. אצל בני הדור השני, שנולדו אל המציאות הקיבוצית, הקיבוץ היה קודם לכול 'בית'. תחושת ההשתייכות וההזדהות אתה תחושה 'טבעית' נטולת צורך בצידוקים אידיאולוגיים. התבטאויות הצעירים ב'שיחים'³⁶ הרבים שהתקיימו מעידות על כך:

דינה (מרום גולן): אנחנו מרגישים שאנחנו רוצים לחיות בקיבוץ כי טוב לנו [...] זה כבר תגובה נגדית [...] דווקא לא בגלל אידיאלים, ודווקא לא בגלל שזו צורת חיים צודקת, אלא בגלל שטוב לי.³⁷

דינה (טירת צבי): אני נמצאת כאן בעיקר משום שזה הבית שלי.³⁸ אחי (גבעת ברנר): אני לא יכול להכחיש שאני חי כאן בגלל שאני קשור למקום, לנוף הטבעי והאנושי שלו [...] אני לא חושב שאני חי כאן מפני שהקיבוץ הוא צורת חיים שיש בה בשורה מיוחדת לעם היהודי ולעולם בכלל.³⁹

הסקר שנערך בסוף שנות השישים בקרב בני הדור השני ביסס סטטיסטית את דברי המשותחים. כאשר נשאלו הצעירים מה הגורם המרכזי הקושר אותם לקיבוץ, רק 18 אחוז ציינו את הגורם הרעיוני-העקרוני. היו מי שציינו גורמים כגון קשר לנוף, קשר לחברה, קשר למשפחה,

35. פרטוקול אספת קיבוץ נען, 24 בפברואר 1916, ארכיון קיבוץ נען.

36. בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים נעשה המושג 'שיחים' רווח בתנועה הקיבוצית. תחילתו בהופעת הקובץ שיח לוחמים, תל-אביב 1967, ביוזמת קבוצת חברים מהתנועה הקיבוצית. הצלחתו הובילה למה שכונה 'תרבות השיחים'. השיחה נעשתה כלי מרכזי לליבון בעיות הקשורות לאורח החיים הקיבוצי וליחסי הדורות. חלק ניכר מהשיחות הללו הוקלטו והודפסו בכתבי העת הקיבוציים או בקבצים מיוחדים, כגון 'שיח עין שמר': שנה לאחר המלחמה - שיחות בין צעירים, עין שמר 1968, והקובץ בין צעירים, הנזכר לעיל. בסיבות להיווצרותה של 'תרבות השיחים' ובמאפייניה עוסקת עבודת הדוקטור שלי 'השיח שגווע?' 'תרבות השיחים' כניסיון לגיבוש זהות מיוחדת לדור השני בקיבוצים, אוניברסיטת תל-אביב 2002. דוגמאות לשימוש הנרחב במושג 'שיח' בתקופה היא ראו למשל: מרדכי נישטט, 'משיח לוחמים לשיח בנים', דבר, 28 בינואר 1969; מ"ח עמישי, 'שיח זקנים', שדמות, לח (תש"ל); שיח גרעינים', יחדיו, 104 (אוגוסט 1968); יוסי בן-בסט, 'שיח נבוכים', חותם, 29 בינואר 1969; 'שיח רעים על שילוב דורות בבית זרע', הדים, לז (1972); ישראל רינג, 'תרבות השיחים', השבוע בקיבוץ הארצי, 24 בדצמבר 1969.

37. בין צעירים, עמ' 74.

38. שם, עמ' 107.

39. שם, עמ' 145.

קשר לעבודה. אבל הסעיף 'חי מתוך שיגרה' זכה לאחוז התמיכה הגבוה ביותר (44 אחוז). כך סיכמו החוקרים את ממצאי הסקר בנושא הנדון: 'הקיבוץ נמצא בשלב של רוטיניזציה, את מקום הזיקה המודעת לערכים תופסת עתה ההמשכיות בכוח השיגרה [...] כמעט מחצית הבנים לא הצביעו על גורם ברור הקושר אותם אל הקיבוץ, והם טוענים כי הם חיים בו מתוך שיגרה'.⁴⁰

רבים ניסו להיאבק במגמה זו ולמצוא את שביל הזהב בין קוטב 'הדרך' לקוטב 'הבית'. אך תחושת 'הלוחות השבורים' של האידאולוגיה בד בבד עם השיפור המתמיד ברמת החיים לא הקלו על מי שביקשו להסיט במקצת את כובד המשקל ממאזני הבית אל מאזני הדרך. וכי מה כבר אפשר לעשות מול מסה כה גדולה של ממשיתים המנמקים את סיבת חייהם בקיבוץ כך: 'חי מתוך שיגרה'!

אדישות ויחס מזלזל כלפי פעילות רעיונית-תנועתית-פוליטית

אחד הביטויים המרכזיים של המעבר מ'דרך' ל'בית' היה השילוב בין אדישות רעיונית לבין הזלזול הגובר בכל דבר הקשור לאידאולוגיה ולפוליטיקה. חברים רבים, בעיקר מהדור הראשון, מחו בצער ובאמרות חורבן על השתלטות האדישות הרעיונית על חיי הקיבוץ: 'אין לנהוג כמנהג בת היענה ולהתעלם מהעובדה המזדקרת לעיני כול – ירידת המתח בחיינו, כמעט בכל השטחים. [...] אין להכחיש – השאננות והרפיון פשוט לא רק בקצות המחנה אלא אף במרכז'.⁴¹

בשנת 1964 התקיימו במסגרות שונות של הקיבוץ הארצי דיונים רבים בשאלת 'הקולקטיביות הרעיונית'. אחד החברים שהשתתפו בדיונים אלה שאל בצער אירוני: 'מה עושים כאשר הקולקטיביות הרעיונית נהפכת לנגד עינינו לאדישות קולקטיבית?'.⁴² מאיר תלמי, מזכיר הקיבוץ הארצי, התוודה באחת משיבות הוועד הפועל שכאשר הוא בא להרצות 'הוא יודע שבקורסים המשקיים יש חברים האומרים: "היום יש לנו שיעורי דת" [...] צעירינו מתייחסים כיום קצת בהסתייגות להערכות אידיאיות-פוליטיות'.⁴³

אורי יזהר זיהה אצל צעירי הקיבוץ המאוחד 'אדישות ואי רצון להתקשר למסגרת אשר שמץ של "ריח תנועתית" נודף ממנה'.⁴⁴ ממצאי סקר העמדות שהשווה בין דור הוותיקים לדור הבנים אישרו את דברי המלינים על היחס המזלזל או האדיש לתחום הרעיוני:

40. רוזנר ואחרים, הדור השני, עמ' 536, וראו פירוט הממצאים בטבלה בעמ' 537.

41. דברי ברוך (מסדה), 'כמעיינות מפכים', איגרת לחברים, 10 בדצמבר 1964.

42. דב דרום, 'קולקטיביות רעיונית או אדישות קולקטיבית', השבוע בקיבוץ הארצי, 13 במרס 1964.

43. 'בישיבת הוועד הפועל', השבוע בקיבוץ הארצי, 4 בפברואר 1966 [ההדגשה שלי, א"ג].

44. אורי יזהר, 'מן הלקח אל ההישגים', מבפנים, כד, 1 (נובמבר 1961), עמ' 26.

התחום הרעיוני פוליטי נדחק במרוצת השנים ממקומו המרכזי, ולעומת זאת גדל משקלם של התחום המשקי והתחום הצרכני. [...] הנכונות הנמוכה ביותר לפעילות נמצאה לגבי תחום המפלגה, ונראה שיש קשר בין ממצא זה ובין יחסם של בני הדור השני לתחום הפוליטי [...] וכן לדימויו השלילי של העסקן המפלגתי. [...] פעילי התנועה דורגו בתחתית הסולם [סולם ההערכה, א"ג] הן ע"י הצעירים והן ע"י הוותיקים.⁴⁵

'התבגרות' הדור השני ו'הזדקנות' הדור הראשון

שנות השישים מסמנות את הפיכתו של הדור השני לגורם בעל משמעות כמותית ואיכותית בקיבוצים. בשנות הארבעים היו בני ובנות התנועה הקיבוצית לחברי קיבוץ.⁴⁶ בשנות החמישים גדל מספר הבנים שנעשו חברים ל-2363, ואילו בשנות השישים היתה קפיצה עצומה: 9521 בני קיבוץ נעשו לחברי קיבוצים. משלב זה ואילך היו הבנים למקור הגידול העיקרי של התנועה הקיבוצית.⁴⁷ הגידול המסיבי עם היות הבנים לחברים בקיבוצם הפך את נושא 'שאלת דור ההמשך' מדיון תאורטי לדיון מעשי.

הבנים החלו לקחת חלק מרכזי בתחומי העשייה הקיבוצית, בייחוד בתחומי המשק והכלכלה. הצד האחר של המטבע היה הזדקנות דור המייסדים. שנות השישים העלו לסדר היום הקיבוצי בעיה חדשה. כותרות כגון 'בעיית החבר המזדקן בקיבוץ',⁴⁸ 'בעיית הקשישים בקיבוצנו',⁴⁹ 'ההזדקנות בקיבוץ',⁵⁰ העידו על תחילת העיסוק בסוגיה הזאת. בשנת 1964 דיווחה מחלקת החברה של הקיבוץ הארצי על 'דיון ראשון במחלקה על שאלת החברים הוותיקים המזדקנים'.⁵¹ בשנת 1966 הקימה ברית התנועה הקיבוצית את 'המדור לבעיות ההזדקנות בתנועה הקיבוצית'.⁵² המדור הכין 'סקר על בעיית הקשישים בקיבוץ', והוצגו בו מגוון בעיות, כגון תחושות בדידות, בעיית תעסוקה, מחשבות על פנסיה כצורך בביטחון סוציאלי שיפחית את ההרגשה של אדם שחי על חשבון הצעירים ואינו מפרנס.⁵³

45. רוזנר ואחרים, הדור השני, עמ' 146, 417, 110.

46. הסטטיסטיקה אינה כוללת את הקיבוץ הדתי אלא את 'האיחוד', את 'המאוחד' ואת הקיבוץ הארצי.

47. הנתונים מתוך: רוזנר ואחרים, הדור השני, עמ' 17-18.

48. ישעיהו בארי, 'בעיית החבר המזדקן בקיבוץ', הדים, 81 (יולי 1965).

49. לוטה מוקרי, 'בעיית הקשישים בקיבוצנו', איגרת לחברים, 4 בספטמבר 1968.

50. רחל מנור, 'ההזדקנות בקיבוץ', הדים, 81 (יולי 1965).

51. השבוע בקיבוץ הארצי, 3 בדצמבר 1964.

52. בקיבוץ, 2 במרס 1966.

53. 'סקר על בעיית הקשישים בקיבוץ', השבוע בקיבוץ הארצי, 14 בספטמבר 1964.

סגנון חיים

ערכי השיתוף והשוויון היו עמודי היסוד שעל בסיסם נבנה אורח החיים הקיבוצי. כמעט כל התייחסות למאורע או לתקרית בחצר המשק נמדדה לפי מידת הסכנה של פגיעה בערכים אלה (כפי שפירשו אותם בתקופה ההיא). בשנות השישים ניהלה התנועה הקיבוצית קרב מאסף סיופי נגד כניסתו המזדחלת של הרכוש הפרטי, החל באופניים, המשך בפטפונים, מצלמות ומקררים וכלה במתנות ובכספי חתונה. 'שקענו די והותר בסטיות ופרצות בחדרי חדרים שלנו. ריהוט זעיר בורגני חסר טעם והרבה כספים, סידורים פרטיים החורגים ממסגרת חיי הקיבוץ' – משפטים מסוג זה אפשר למצוא פזורים לעשרות בתוך עיתוני התנועה הקיבוצית.⁵⁴ בעזרת אוסף תקנונים והחלטות ניסו הקיבוצים להילחם ב'גידול הממאיר' ולסכור סכר בפני התפשטותו. בפתחן של שנות השישים החליט קיבוץ עין המפרץ:

ראדיו־טרנזיסטורים שהתקבלו במתנה או נרכשו ע"י מספר חברים: המזכירות וועדת חברים [...] סיכמו כי בהתאם להחלטות מועצת עין השופט והקיבוץ: א. על החברים, שבתכנתם לרכוש לעצמם מכשיר כזה – להימנע מכך. ב. אלה, שבידם נמצאים המכשירים, ימסרו אותם – באמצעות ועדת החברים למטרות ציבוריות בקיבוץ.⁵⁵

קיבוצים צעירים שניכרו ברמה גבוהה של שיתוף ושוויון ניסו להיאבק ב'דברי מותרות' שהקיבוצים הוותיקים כבר פסקו מזמן מלהילחם בהם. ועדת החברים של קיבוץ שובל מסרה דוח על בעיית המטריות בשנת 1965:

לפני כשנתיים הופיעו המטריות הראשונות אצלנו ואז הוחלט שכל המטריות יימסרו למחסן הבגדים וכשחבר נוסע הוא יכול לקבל מטרייה. ההחלטה לא קוימה. ועדת חברים דנה איך להסדיר את הדבר בעתיד הקרוב לקראת החורף הבא.⁵⁶

מיד עם תחילת חדירתו של הרשם־קול אל חדרי החברים כתב חבר קיבוץ מאמר זועם על התפשטות נגע הרכוש הפרטי בקיבוץ וקרא לעמוד בפרץ ולהחליט באומץ על מבצע להלאמת הרכוש הפרטי:

הנה פרץ את תחומי השיתוף עוד מכשיר מיכני: הרשם־קול. מועטים עדיין מכשירים אלה אך מחר הם עלולים להיות רבים. פטיפונים, טרנזיסטורים, מצלמות – כל אלה

54. מאיר שדה, 'אצלנו', עלון עין החורש, 16 ביוני 1961. אין־ספור מאמרים יצאו נגד התפשטות הגידול הסרטני של הרכוש הפרטי בקיבוץ. ראו למשל: 'הבעיה יצאה מהמקרה', בקיבוץ, 11 בינואר 1961; 'על מתנות־חתונה ועל דורוני בר־מצווה', בקיבוץ, 23 באוקטובר 1968; דיון של תלמידי כיתות י"א על בעיית השוויון בקיבוץ בהשוואה לקיבוצים אחרים, עלון נען, 7 בפברואר 1964.

55. השבוע בקיבוץ הארצי, 14 בדצמבר 1959.

56. שם, 19 במרס 1965.

כבר נחלתם של רבים. מניין הושג הכסף הדרוש כדי לרכוש רכוש זה? מניין הושג המצפון כדי לרכוש כסף זה? [...] פעם רכשנו [...] בעלי אילת והנה פלש לקיבוץ הטרנזיסטור, ואחריו הפטיפון ועכשיו הטייפ בתור. ומחר?⁵⁷

קרב מאסף זה נחל יותר כשלונות מהצלחות. הטרנזיסטור, האופניים, הפטפון, מתנות החתונה ואפילו המטריות הפכו במרוצת השנים לרכושו הפרטי של החבר למרות האוסף המרשים של החלטות ושל תקנונים שאסרו קיומם של מוצרי 'מותרות' אלה או התעלמו מקיומם.

על אף חדירתן האיטית והבוטחת של רוחות 'החוץ המאיים' לחצר הקיבוץ, החברה הקיבוצית בשנות השישים עדיין היתה חברה שבה מרחב הבחירה של הפרט היה מצומצם ביותר. להמחשת טענה זו בחרתי שתי דוגמאות: שיטת חלוקת הריהוט ושיטת חלוקת הלבוש. במרבית הקיבוצים היה נהוג לחלק רהיטים ואבזרי בית לפי שנות ותק. רווק בעל ותק של חמש שנים היה זכאי לקבל מהקיבוץ מיטה, מזרון, שולחן, שני כיסאות, אהיל, תנור נפט, מנורת שולחן, אגרסל, קומקום חשמלי, שעון מעורר ורדיו 'זמני' (שיעבור לרשות הקיבוץ כעבור זמן). זוג נשוי בעל אותו ותק זכה לקבל מהקיבוץ 'תמונה' כפריט נוסף. בעלי הוותק שבין שש ל-12 שנים התברכו בכבוד להחזיק בחדר שני אגרסלים, ובעלי הוותק שמעל 13 שנה כבר זכו שיהיו בחדרם שלושה אגרסלים ו'צנימייה'. מי שהגיעו לוותק של 18 שנה קיבלו מהקיבוץ עגלת תה.⁵⁸ המתכונת המקובלת לחלוקת 'בגדים עליונים' היתה מתן בחירה מצומצמת של קבוצות בגדים לפי עונות השנה. בכנס מחסנאיות הבגדים של הקיבוץ הארצי הוחלט על האפשרויות האלה: 'קיץ: שמלה טובה, חצאית טובה+חולצה, חולצה טובה+חצאית רגילה, שמלת בית+חצאית רגילה'.⁵⁹ הרצון להגדיל את מרחב הבחירה לווה בקיבוצים ובתנועות בוויכוחים סוערים טעוני מתח וחרדה.⁶⁰ בכנס מחסנאיות הקיבוץ המאוחד הזדעקה מחסנאית קיבוץ מחניים כנגד הרצון לאחד את תקציבי ההלבשה ולהגדיל את חופש הבחירה:

איננו זקוקים לשפע של פריטים כדי להוכיח את עושרנו או מעמדנו בחברה. אנחנו צריכים להיות גאים בלבושנו, בצניעותו ובפשטותו. [...] מדוע לא תדע חברה מאורגנת כמונו לעמוד כנגד העיר ולא להתבלט, להיות גאה בפשטות לבושנו. [...] אצלנו במחניים, איננו מקבלים מתנות לבוש.

57. יובל, 'מכשירים משמיעי קול וזעקתם', שם, 17 ביולי 1964.

58. 'הצעת ועדת חברים לתשובות תכולת החדר בקיבוץ לפי שכבות ותק', הד הנעשה - עלון כפר מסריק, 9 ביוני 1961. דוגמה נוספת: אצלנו - עלון עין החורש, 16 ביוני 1961.

59. 'כינוס מחסנאיות הבגדים של הקיבוץ הארצי', הד הנעשה, 29 בינואר 1960.

60. בקיבוץ עין שמר התקיימו לא פחות מחמש שיחות קיבוץ סוערות בנושא זה בשנת 1965: 19 בנובמבר, 10, 17, 24 בדצמבר.

הוחלט ש'הכנס דוחה בתוקף את שיטת עין חרוד - תקציב אישי'. הכנס לא קיבל את הצעת ועדת החברה המרכזית, שנמצאה 'לא די קיבוצית'. שבתי, נציג ועדת החברה של הקיבוץ המאוחד, סיכם את הדיון בחיזוק מעמד המחסנאית כחילת העומדת בחזית המערכה על מימוש אורח החיים הקיבוצי: 'לא ייתכן שננהג כתנועה לא מאורגנת, וכל משק, ואולי נכון לומר - כל מחסנאית תרשה לעצמה לנהוג כעולה על רוחה, הכרחי שנהיה קיבוץ מאוחד. [...] יש להבין שכל מחסנאית איננה מחלקת לבוש, אלא תפקידה הוא להגשים את דרך הקיבוץ באספקה לחבר'.⁶¹

המאבק על שמירת אתוס הפשטות התרכז בעיקר בניסיון למנוע מהנוער לאמץ את 'סגנון החיים המנוון של החברה הבורגנית'. חברת קיבוץ ביכתה מרה על התהליך ההרסני שהיא עדה לו בזמן האחרון:

קודם הופיעו התסרוקות [...] אח"כ הופיעו טבעות הנישואין, וכל מה שהן יותר נוצצות ויותר בולטות, הרי זה משובת. [...] הופיעו גם המחרוזות [...] בשלב נוסף שמתי לב, שהציפורניים התחילו בינתיים להבריק [...] ובאחד הבקרים ניצנץ פתאום ברק חדש, צמיד זהב על זרועה של בת החטיבה [...] אולי כדאי שנקדיש קצת מחשבה לתופעות אלו ונבדוק מה עוד מייחד אותנו מכל הסנוביות הסובבת אותנו.⁶²

משפטים חינוכיים ודיונים ציבוריים בנושא 'סגנון חיים קיבוצי' התקיימו במרבית 'חברות הנעורים' והמוסדות החינוכיים. המאבק בריקודים הסלונים, באימוץ צווי האופנה העירונית ובענידת תכשיטים התנהל בכל עוז מעל דפי עלוני בתי-הספר הקיבוציים. בשנת 1962 התקיים דיון על 'סגנון חיים' במוסד החינוכי 'נעמן'; 95 אחוזים מתברי הגוף הבוגר התנגדו להכנסת 'הריקוד הסלוני' אל תחומי המוסד.⁶³ שנתיים אחר-כך הכריז תלמיד כיתה י': 'החברה הסלונית והחברה הקיבוצית הם שני מחנות מנוגדים [...] הריקוד הסלוני הוא ההיפך הגמור של צניעות ומשרה אווירה של ריקנות'.⁶⁴ בסיכום דיון שהתקיים בשנת 1965 על 'סגנון לבוש' הוחלט 'שאסור לענווד שרשרות, טבעות וכד'. תלמיד כיתה י"א נימק החלטה זו באמרו: 'תהליך זה [ענידת תכשיטים, א"ג] הוא מסוכן ונוגד את כל צורת חיינו [...] יש לחברה רשות לדון במעשי הפרט ולכוונם. [...] בעונדכם את אביורי העיר הזעיר-בורגנית, הנכם הולכים בדרך של התקשטות חיצונית ופאר חיצוני מוגזם וצורמני'.⁶⁵

61. 'מלבישות ערומים - כנס מחסנאיות באפעל, 2 בינואר 1963', בקיבוץ, 9 בינואר 1963. נראה שאין זה מקרי שדווקא שבתי - הגבר היחיד בדיון - הוא שסיכם את דברי החברות.

62. רבקה רביב, 'לאן, לאן נושבת הרוח...', השבוע בקיבוץ הארצי, 8 במאי 1964.

63. הד המוסד - עלון מוסד חינוכי נעמן (בית-ספר תיכון משותף לקיבוצים כפר מסריק, עין המפרץ ויסעור), 16 בנובמבר 1962.

64. שם, 26 במאי 1964.

65. שם, 15 בינואר 1965. ביטוי לוויכוחים הרבים בנושא ראו למשל: יחדיו - עלון חטיבת הקיבוץ המאוחד, ינואר 1967, שם יוצא בן קיבוץ בארי נגד החלטת החטיבה 'שאינו לענווד שרשראות בתור קישוט מכיוון שהן מהוות סמל לעבדות'. במשפט חינוכי שהתקיים בסניף הנוער העובד והלומד באזור

זרועותיה האימתניות של התרבות הזעיר בורגנית נשלחו גם לעבר חברת הקיבוץ עם כניסתו של המוסד המפוקפק 'קוסמטיקה' לחצר המשק. במאמר שכותרתו 'על קוסמטיקה ועל ... אידיאלים' נכתב בעצב על דחיית צבעי דגלי האיידאל מחד גיסא ועל התחזקות צבעי האיפור מאידך גיסא: 'בראותי כיצד עולה על השפתיים צבע ורוד חיורין תחילה, ואחר כך אדמדמ ביישני, ואחריו ששר, ואחרי כן שני ואחריו כרמין עז וארגמן לוהט, ואילו על הדגל [...] מתחלפים הצבעים בסדר הפוך - מתעוררים בליבי הרהורים נוגים'.⁶⁶ רחל סבוראי היתה מהמתקיפות הראשיות את תופעת 'ההתייפות':

האם חברה המטפחת את צפורניה - תעבוד ברפת? תאכיל עופות? האם תלך מרצונה לזמור בכרם או לעבוד ליד מחרטה במסגריה? [...] כאשר החברות במשק מתחילות לעסוק בהתייפות - הרי מגיעות לכך במהרה גם הנערות הצעירות, בנות המשק הללו - שהעיסוק בהתייפות ישפיע על אופיין ודרכן בחיים השפעה של ממש. הן שוב לא תלכנה לעבוד ב'עבודות שחורות'.⁶⁷

כדי לחוש את 'רוח הזמן' בשנים ההן כדאי להפנות את תשומת הלב למה שנתפס כמעין ריטואלים קבועים שהטרידו תדיר את מנוחתם של חברי הקיבוץ. כמעט בכל עלוני הקיבוצים אנו מוצאים שפע של מאמרי טרוניה ותלונה על הנושאים האלה: קטיפת פרחים מהגינה ללא רשות, אי-העברת שיחות מהטלפון הציבורי, כעס על בני הקיבוץ שנוהגים בלי רישיון בטרקטורים, זעם על 'פעילים' שאינם מעמידים את רכבם לרשות הקיבוץ, דרישת מתנגדי העישון לדון מחדש בנושא תקציב העישון ולעומתם דרישת המעשנים להרחיב את אפשרות הבחירה לסוגים נוספים של סיגריות חוץ מ'דפנה' ו'סילון', זעקת הגננים על הרס הדשאים בעקבות משחקי הכדור של ילדי הקיבוץ, זעם על אי-כיבוי האורות, טפטוף הברז במקומות ציבוריים ומעל לכול - התלונות בכל הקשור ל'פולחן הסרט השבועי': 'מעבר לכל ויכוח היא העובדה שהסרט הפך להיות לכורח הבידור העממי, הקבוע גם בקיבוץ. "השתרשותו" כה רבה עד שהיא דוחה כל דבר אחר מלפניו ויום הקרנתו "קודש" הוא, התלונן חבר עין החורש.⁶⁸

מי שראה את הסרט 'סינמה פאראדיסו' יכול אולי להבין את מרכזיותו של 'מוסד' זה בחיי קהילה קטנה. ביקורת על רמת הסרט, על חובבנות המקרין, על תופעת 'תפיסת המקומות מראש', על 'המנהג הבלתי תרבותי של פיצוח גרעינים במהלך הסרט', על התגנבות הילדים

ירושלים נאמר בכתב האישום: 'תהליכים חברתיים שלילים נותנים אותותיהם ברחוב הישראלי; האמריקניזציה מזה והלבנטיניות מזה. [...] אנו מאשימים את חבר התנועה שעם הסטייה מעקרין "הפשטות" [...] הוא נגרר מאליו להרפיית מתח העקרונות והערכים הפנימיים', שדמות, 1 (אפריל 1960), עמ' 54.

66. 'על קוסמטיקה ועל ... אידיאלים', השבוע בקיבוץ הארצי, 8 במאי 1964.

67. רחל סבוראי, 'על יופי ועל התייפות', בקיבוץ, 6 בינואר 1965.

68. עלון עין החורש, 5 ביולי 1963.

לסרטי המבוגרים – כל אלה ממלאים את דפי עלוני הקיבוצים וממחישים עד כמה הפך הסרט השבועי למוקד חברתי-תרבותי בחיי הקיבוץ.⁶⁹

דרך אחרת לחוש באמצעותה את 'הצבעים' ואת 'הריחות' שליוו את התנועה הקיבוצית בשנות השישים היא עיון במודעות בתחום התרבות שנרשמו על לוח המודעות או בעלון המשק. הרצון להבדיל קודש מחול והשאיפה לקיים חיי תרבות ויצירה לוו תמיד בהוראות הפעלה ובהתרעות חינוכיות: 'לבשו חולצה לבנה', 'אל תיכנסו בשעת הנגינה', 'השאירו את הכלבים בבית' וכדומה. להלן דוגמאות אחדות:

לבשו חולצה לבנה – הופיעו כיאה לחגו של הקיבוץ.⁷⁰

'הערב! ליל שבת בשעה 9:15 בחדר האכילה – חנוכת המכשיר החדש עבור הפטיפון (הי-פידליטי) שהובא ע"י גילי כשי מארה"ב. החברים מתבקשים לא להיכנס ולא לצאת בזמן הנגינה.⁷¹

הערב ברחבת המועדון לחבר – תופיע חוה אלברשטיין (אנו פונים אל כל בעלי הרכב והטרקטורים להשביט את המנועים בזמן המופע ואת הכלבים תשאירו נא בחדרים) תודה ו. תרבות.⁷²

ביום הזכרון לשואה ולמרד, בשעה 6 אחה"צ, תישמע ברחבי המשק תקיעת אבל וכל אנשי המקום יצאו איש לפתח ביתו, הילדים עם הוריהם, ויעמדו דום שתי דקות. בתום שתי הדקות ירד החבר או הילד ויקטוף ששה פרחים ויעמידם באגרסל, לזכר ששת מיליוני קדושינו.⁷³

המאבק על עיצוב אורח חיים ייחודי בכל תחומי החיים נתפס כ'מאבק נגד הזרם'. 'הזרם' היה 'החוץ המאיים' שחדר אל חצר המשק במהלך שנות השישים בתאוצה גוברת והולכת.

החוץ המאיים

המעבר מיישוב למדינה הפך את הקיבוצים לחברה מתגוננת. נוצרה תחושה שהמדינה הפנתה עורף לעולם הערכים שייצג הקיבוץ. כעת על הקיבוץ לשים סכר בפני הסכנה שגם הוא יישטף בגלי החומרנות הנהנתנית של החברה הסובבת. החל אפוא תהליך דמוניזציה של

69. דוגמאות לדיונים הרבים על 'פולחן הסרט' ראו למשל: 'אולי סרטים צבעוניים', בקיבוץ, 9 בנובמבר 1966; בין צעירים, עמ' 216; 'מיומן המזכירות', עלון קיבוץ עין שמר, 9 בפברואר 1962.

70. הד הנעשה – עלון כפר מסריק, 26 בפברואר 1960.

71. עלון נען, 15 בינואר 1960.

72. עלון עין שמר, 19 בספטמבר 1969.

73. עלון עין החורש, 7 באפריל 1961. נוסח זהה מצוי גם בעלון כפר מסריק, זה היה כנראה נוסח קבוע בקיבוץ הארצי.

שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים

'החוץ המאיים'. מאמרים רבים התריעו על חדירתו של החוץ לתוך הבית, למשל זה של משה ציוזיק:

הננו מותקפים ע"י החוץ המתפרק מערכי החלוציות, מהומניזם, מחיי רוח. אנו שוחים בקושי נגד הזרם האדיר של תרבות צרכנית, המטביעה את חותמה על התרבות הישראלית. [...] הלבנטיניזם מתעטף באצטלה של אמריקניזציה. [...] כיצד נתגונן וכיצד נצא להסתערות, אשר תבטיח הדיפת הזרם המתיימר לחדור לביתנו פנימה.⁷⁴

עיון בעיתוני התקופה מעלה שימוש חוזר ונשנה בשני ביטויים שנועדו לבטא את המגמות המסוכנות של חדירת החוץ המאיים: 'לבנטיניזם' ו'אמריקניזציה'. המזרח הלבנטיני והמערב האמריקני חברו יחדיו למה שאביעזר יערי, בנו של מאיר יערי מנהיג מפ"ם, כינה 'לוונטיניזם אמריקני'.⁷⁵ במשפט חינוכי שנערך בסניפים הקיבוציים של 'הנוער העובד' באזור ירושלים בנושא 'הפשטות והתנועה' כתבה הקטגוריה:

שתי השפעות שליליות מתבלטות בחברה הישראלית [...] האחת [...] אמריקניזציה והשניה - לבנטיניזם. האמריקניזציה פירושה אופנה, מלאכותיות [...] רדיפה אחר חיים קלים ונוחים והנאות מגרות שטחיות, שאינן דורשות מאמץ שכלי או נפשי. הלבנטיניזם פירושה, נחשלות, חוסר השכלה, ודרישות תרבותיות מעטות כתוצאה מרמת חיים נמוכה וחוסר השקפת עולם, ופריים של אלה: ריקנות תרבותית, שני אלה קשורים הדדית ונוכל לקרוא להם גם בשם 'תרבות הקולנוע' ו'תרבות השש-בש'.⁷⁶

כאשר נפתח ליד קיבוץ חניתה קיוסק למכירת דברי מאכל התריע אחד החברים על עוצמת הסכנה הכרוכה בכך: 'הגיעה העיר וחוויותיה עד כתלנו. האם תחדור לביתנו פנימה ללא מאבק?'.⁷⁷ אם כך דובר על סכנת הקיוסק, קל וחומר שתחלואי האופנה המערבית יהיו בבחינת 'דגל שחור' המונף מעל חצר הקיבוץ: 'כניסת הטעם הזר בסגנון הבגד ובהתייפות, איננה קשורה בלעדית אך ורק בעליית רמת החיים. חלק הוא מהתפרצות "החוץ" העירוני אל תוך חיינו'.⁷⁸ במאמר שכותרתו 'צלילים צורמים' התריע החבר יוסף ה' על סכנת היחשפותם של ילדינו התמימים למוסיקת המערב:

מבול של מוסיקה שטחית ניתן על ראשי הילדים והנערים שלנו. מכשירי הרדיו הפתוחים תמיד ממטירים את צלילי הריקודים האמריקניים, שיר הזמרים הכושיים והפזמונים הישראליים האחרונים והטריים ביותר. 'קול ישראל' ורדיו רמאללה 'מתחלפים' זה בזה

74. משה ציוזיק, 'כנגד הנהגות - פעילות ויצירה!', השבוע בקיבוץ הארצי, 4 במרס 1960 [ההדגשה שלי, א"ג].

75. 'הקיבוץ בעיני הדור השני', הדים, 86 (יוני 1967), עמ' 138.

76. 'המשפט התנועתי', שדמות, 1 (אפריל 1960), עמ' 55.

77. איגרת לחברים, 1 באוקטובר 1964.

78. רחל סבוראי, 'על יופי והתייפות', בקיבוץ, 6 בינואר 1965.

ומשמיעים בחד גוניות אך ברעש, את קולו של אלויס פרסלי. [...] יש להרחיב את האופק המוסיקלי של ילדינו, כדי שתוך הדרכה ילמדו להבחין בין טוב לרע, בין עדין לגס, בין מסוגנן לטפל. [...] מה השלילי בריקודים הסאלוניים ומדוע אנו דוחים אותם? משום שהם מדברים על הרוב בשפה גסה ויש להם מטרה שקופה למדי. מנגינה משעממת, עיבוד תזמורתי סיטוני, לא מקורי, וקצב חדגוני מודגש ומגרה.⁷⁹

במרוצת השנים הפכו עיתוני הערב למסמלי חדירת תחלואי החוץ אל חצר הקיבוץ. כמה חברים בקיבוצי איחוד הקבוצות והקיבוצים ביקשו להחליף את עיתון דבר בעיתון אחר, מה שגרם ועזוע קשה וויכוחים נוקבים. זאב דורסיני דרש לכנס בדחיפות את מזכירות 'האיחוד' כדי לדון במחדל של הכנסת גורמים עוינים לתוך הקיבוץ:

אם חלק ניכר מחברינו ובייחוד הצעירים, יתחנכו על ברכי 'הארץ' או עתונות ערב זולה וסנסציונית, אם חברינו יינקו ממקורות יניקה אחרים, זרים ועוינים – יווצר במשך השנים קרע שלא נצליח לאחות אותו. במרוצת השנים יווצרו אצלנו אנשי 'דבר' ואנשי 'הארץ' ו'מעריב'. לזה אני חרד ואני בא להתריע ולהזעיק את התנועה כולה. [...] משקים שלנו יהפכו לערב רב ול'מגדל בבל'. [...] מתוך חרדה לשלמות הקיבוץ – תבעתי לשלול מה שקוראים 'חופש בהזמנת עתונים' ולדעתי על התנועה להתייצב מאחורי תביעה זו.⁸⁰

מזכירות 'האיחוד' אכן התכנסה לדון בנושא. היו חברים שחלקו על דורסיני בשם רוח המסורת הפלורליסטית של 'האיחוד', והיו מי שחיוזקו את הצורך להתגונן מפני 'החוץ המאיים': 'הדבר המדכא הוא שההשפעות ההרסניות מבחוץ פולשות לתוכנו ללא התנגדות פנימית'. לבסוף החליטה המזכירות: 'המזכירות מביעה דאגתה נוכח העובדה שחלק מהחברים בקבוצות ובקיבוצים נוהים אחרי המרת "דבר" – עתונה של ההסתדרות בעתונים אחרים. יש מקום לדאגה מיוחדת בבחירת עתונים המודרכים ע"י קו עוין, או האדישים לערכים ולמעשים של

79. יוסף ה', 'צלילים צורמים', בקיבוץ, 24 במאי 1961. בשנת 1962 נפגשו חברי שער העמקים עם סגן מנהל רשות השידור. שתיים מהטענות המרכזיות שהופנו כלפיו היו: 'אל תפסמו את ילדינו בשיירי לועז' ו'לאן נעלם כמעט מ"קול ישראל" הזמר הרוסי העסיסי'. 'קובלנות של מאזינים', השבוע בקיבוץ הארצי, 9 בינואר 1962.

80. דברי זאב דורסיני בישיבת מזכירות האיחוד (22.1.1967), איגרת לחברים, 8 בפברואר 1967. ראו גם את מאמרו של דורסיני בנושא זה: 'על עתונות יומית', איגרת לחברים, 28 בדצמבר 1966. גישות אחרות ביטאו חיים חרמש, 'חופש העתונות וחופש הקריאה', איגרת לחברים, 11 בינואר 1967, ומאיר מנדל, 'בעד קריאה חופשית', איגרת לחברים, 18 בינואר 1967. חברים מקיבוץ יפעת היו מהראשונים שביקשו להחליף את דבר בעיתון אחר. ב-7 בינואר 1966 שלחה מזכירות 'האיחוד' מכתב לקיבוץ יפעת ובו הסבירה: 'אין המזון הקל של עתון ערב יכול להחליף את הפובליציסטיקה הרצינית של עתון המכוון אל האדם המשכיל, שאינו מסתפק בקלוקל', עלון יפעת, 21 בינואר 1966.

שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים

ההסתדרות ושל הקיבוץ.⁸¹ עם זאת לא התקבלה כל החלטה לקבוע המלצה זו כהוראה מחייבת. הוויכוח על עיתון דבר, שהתנהל במחצית השנייה של שנות השישים, יחזור ויצוץ לאחר יותר מעשר שנים בקיבוצי השומר-הצעיר בעניין על המשמר. גם השבועונים למיניהם ובראשם העולם הזה נחשבו בעיני רבים לפצצת זמן הרסנית 'שברוב טיפשותנו אנו נותנים לה דריסת רגל בתוך המחנה'. חבר קיבוץ רוחמה מספר בעצב מהול כעס כיצד לפני צאתו העירה ביקש ממנו חבר קיבוץ:

קנה לי את 'לאשה' ואת 'הקולנוע'. איזו הזמנה משונה - חשבתי! - אבל אל תשכח השבת לא תהיה שבת לא לבתי ולא לאשתי בלי שני עתונים אלה. [...] לא אבוש להודות: אינני מספיק במשך יום השבת לקרוא כל מה שאני רוצה ומעוניין לקרוא ב'על המשמר'. [...] איפה לוקח אדם זמן לקרוא גם את החלאה הזאת? המותר לי לחשוב רגע קט שהקריאה בעתונות זו הנה על חשבון הקריאה בעתונך אתה? הבעיה עוררה בי דאגה וכאב. ניסיתי להתעניין ואכן התברר לי שלא אחת ולא שתיים מבנותינו מתעניינות בנישואיה העתידיים של אליזבט טיילור ובשובל שמלתה של סופיה לורן ובדרכי בגידותיה של זו השלישית אשר שמה (אבוי) נשכח מזכרוני.⁸²

כך במהלך שנות השישים אפשר לראות את 'כניסת החוץ' על בגדיו, עיתוניו, תכשיטיו ומנגינותיו אל חצר הקיבוץ. תהליך זה לווה במאבקים ממושכים, בניסיון לסתום בעזרת האצבעות את החורים הרבים שנפרצו בחומה. לאחר שנגמרו האצבעות והחורים המשיכו להיפרץ, עברו רבים משומרי החומות מדברי תוכחה למאמרי קינה ולנבואות חורבן על עתיד המפעל הקיבוצי.

ממלכת הרוח נגד ממלכת החומר: אמריקה-רוסיה-גרמניה

עיון בכתבי העת הקיבוציים בשנות השישים מעלה ששלוש מדינות זכו למעמד מטפזי והטילו את צלן (או את אורן) על התנועה הקיבוצית: אמריקה (ארצות-הברית), רוסיה (ברית-המועצות) וגרמניה. אמריקה היתה נציגת 'החוץ המאיים', משחיתת הנוער במבול מוצרי הבורגנות המנוונת. רוסיה ייצגה את האלטרנטיבה, את 'עולם המחר' ההולך ומתקדר, הולך ודוהה עקב הפער הגדול בין המילים למעשים. גרמניה, היא ממלכת הרשע, העמידה את הקיבוצים במבחני מוסר של טובות הנאה חומריות מול חרם אידאולוגי.

81. סיכום ישיבת מזכירות האיחוד (22.1.1967), איגרת לחברים, 8 בפברואר 1967.

82. השבוע בקיבוץ הארצי, 4 בנובמבר 1966. דוגמה לסימון העולם הזה כאחד 'האויבים המסוכנים' אפשר למצוא בדברי חבר עין שמר: 'צר לראות היאך חברים וילדים נמשכים אחרי עתון קלוקל ומזיק זה. [...] חושב אני, כי למען ההיגיינה הרוחנית אינו ראוי עתון רכלני זה שיעבור פתח ביתנו, עלון עין שמר, 2 באוקטובר 1964.

אמריקה הפכה לארץ הסכנות הבלתי-מוגבלות, הסמל לכל הרע האפשרי שמייצג העולם החיצוני. שוב נכרכו יחדיו 'האמריקניזם' וה'לבנטיניזם' כשתי סכנות העוללות להמיט כליה וחורבן על עולם הערכים הקיבוצי. כך, למשל, דיבר המחנך בנימין גרינבוים על סכנת 'גידולי פרא של תרבות קלוקלת, של ניהיליזם תרבותי, של חיקוי תרבות זרה, בעיקר האמריקנית' יחד עם סכנת היווצרותה של חברה 'הנהוה אחרי כל תרבות קלוקלת ולבנטינית, המנסה למלא את החלל הריק החווייתי והתרבותי באימפורט של ערכים זולים וקוסמופוליטיים שמקורם בארה"ב בעיקר'.⁸³ בקיבוץ כפר מסריק בחרו לציין את חג התנוכה בחיבור בין מלחמת המקבים בהלניזם לבין מלחמת הקיבוצניקים ב'אמריקניזם'; 'מרד יוגבי יהודה נגד השלטון הזר, האימפריאליסטי דאז - נגד האמריקניזם (סליחה - הלניזם) המשתלט גם תרבותית על יקירי קרתי, על השכבה החברתית העליונה של העם'.⁸⁴

מול אימת 'האמריקניזם' ניצב קסמו ההולך ודוהה של 'עולם המחר'. ביחס אל ברית-המועצות היו כמובן הבדלים מהותיים בין שלוש התנועות הקיבוציות. ראייתו של איחוד הקבוצות והקיבוצים את ברית-המועצות היתה שונה לחלוטין מזו של הקיבוץ הארצי. אך דומה שלמרות ההבדלים הגדולים בראייתן של התנועות הקיבוציות את ברית-המועצות והיחס השונה באופן מהותי שגילו כלפיה, עדיין ניתן לראות במדינה זו ובעולם הדימויים שנוצר סביבה מעין 'קבוצת התייחסות'⁸⁵ דומיננטית שהשיח הסמוי והגלוי אתה היווה אמצעי חשוב בגיבוש הזהות הקיבוצית.

מרבית הקיבוצים ראו את עצמם 'איים סוציאליסטיים' בים הקפיטליזם המאיים להטביעם במנעמי מימיו החומריים. לכן טבעי היה, למרות האכזבות הרבות והקשות, לשאת את העיניים לעבר 'יבשה' המנסה להציב סכר סוציאליסטי אל מול משבריו וגליו של 'האויב'. ברית-המועצות ייצגה מערך כולל של סמלי הודהות שחרגו אל מעבר לממד האידאולוגי: השירים הרוסיים, הלבוש הפשוט, השימוש בביטוי 'חבר' או 'חברים', גילמו את הכמיהה להציב תרבות אלטרנטיבית לתרבות המערב.

רבים מציינים את שנת 1956 כשנה שבה נופץ לרסיסים חלום הזיקה ל'עולם המהפכה'. נאומו 'הסודי' של חרושצ'וב בוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית על פשעי סטלין והפלישה הסובייטית להונגריה העמידו את שוחרי 'עולם הקדמה' בפני שוקת שבורה. ואולם בחינת עיתונות הקיבוץ הארצי ומפ"ם בשנות השישים מעידה שעדיין, על אף ההלם הגדול, שמרו הקיבוץ הארצי ומפ"ם אמונים לסוציאליזם המהפכני של ברית-המועצות.

83. דברי בנימין גרינבוים בדיון של 'החוג לתורת הקיבוץ': 'לשאלת מהותו הלאומית של הקיבוץ, הדים, 80 (אפריל 1985), עמ' 64-67.

84. הד הנעשה - עלון כפר מסריק, 9 בדצמבר 1960.

85. על הפילוג בקיבוץ המאוחד, על הקמת איחוד הקבוצות והקיבוצים ועל הוויכוח בנושא היחס לברית-המועצות בשנות החמישים. ראו למשל: אייל כפכפי, 'הקרע בעין חרוד: בנים אכלו בוסר ושיני אבות תקהנה', עיונים בתקומת ישראל, 3 (1993), עמ' 427-454; ברוך בן-אברהם, 'מחבר הקבוצות לאיחוד הקבוצות והקיבוצים', הקיבוץ, 6-7 (1978); דני הדרי, הפילוג בקיבוץ המאוחד, אפעל 1988.

שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים

עד מלחמת ששת הימים (1967), למרות כל 'העיוותים' שהתגלו, דאגו מאיר יערי ויעקב חזן לכוון את המצפן לעבר 'המזרח'. מדהים לגלות כיצד משפט אורן, משפט הרופאים, הידיעות על פשעי סטלין, הפלישה להונגריה, יחסה של ברית-המועצות ליהודים בארצה ויחסה לציונות – כל אלה לא הצליחו לשנות את כיוון המצפן, והאוריינטציה הסובייטית נשארה בעינה גם בשנות השישים. שני תאריכים בולטים מעידים על מגמה זו: 7 בנובמבר – חג המהפכה; ו'1 במאי. הנאומים והברכות שנכתבו לכבוד אירועים אלה מעידים על הרצון להיאחו בכל הכוח במערכת סמלים שהלכה ואיבדה את חיוניותה. להלן דוגמאות אחדות:

חג המהפכה האוקטוברית 1960 מוצא את ברית המועצות כשהיא צועדת בטוחות לקראת חיווקה בכל תחומי החיים [...] בהגברת השפעתה בעולם, ובמיוחד בארצות המשתחררות מעול האימפריאליזם. [...] הישגים אלה [...] הם תחנות נוספות בצעידה לקראת הגשמת הסוציאליזם, בחיוק המשטר ללא מעמדות, ללא מנצלים וללא מנוצלים. מעורדים הם בכך את תקוות המיליונים למחר טוב יותר. פותחים הם סיכוי לנצחון המשטר הסוציאליסטי על הקאפיטליסטי בדרכים של שלום. [...] כוחות הריאקציה, החוששים מפני הכוחות העולים של הסוציאליזם, סיכלו וחיבלו במאמצי ברית המועצות והתקוות שתלו עמי העולם בפגישת הפיסגה הושמו לאל.⁸⁶

לקסיקון המושגים נשאר בעינו למרות כל המתרחש. 'עול האימפריאליזם', 'כוחות הריאקציה', 'משטר ללא מעמדות' – כל אלה ממשיכים לרחף בחלל האוויר כמושגים רלוונטיים לחידוד ההבדלים בין כוחות האור לבין כוחות החושך. חולפות שנתיים והקיבוץ הארצי ממשיך לפאר את יום המהפכה ביום חגה ה'45:

את יום השנה ה'45 למהפכת אוקטובר יחוגו עמי ברית המועצות כשהם חדורים הרגשת גאווה על הישגים הכבירים בשדה המדע והטכניקה, התרבות והמשק. לצליל החג במוסקבה, יענו בהזדהות של שמחה שוחרי השלום והקידמה בכל רחבי תבל. [...] כוחות היצירה ששחררו מנכבי העם הסובייטי, התאוצה הדינאמית בכיבושי החלל החיצון הם מצברי כוח כלכלי וכושר תושייה מדעית, שצמחו על רקע התמורה הסוציאלית הגדולה. רק בעם אשר משטרו הסוציאלי הוא מתקדם – לא ילכו לאיבוד גאונים.⁸⁷

לכבוד חג המהפכה בשנת 1964 מתח חיים שור ביקורת על המעשים ועל העיוותים שנעשו בשם המהפכה, אך עוצמת הקרבה הרגשית עדיין חזקה וכוללת:

הרגשתנו היא שבינינו, חלוצי העם לבינם, קיים קשר לבבות סמוי [...] גם במסכת יחסים של חשבון מורכב זה – יום מהפכת האוקטובר, הוא לנו יום חג. שכן זהו חגו של

86. 'לחג המהפכה', השבוע בקיבוץ הארצי, 11 בנובמבר 1960.

87. 'ליום מהפכת אוקטובר', שם, 9 בנובמבר 1962.

עולם המשתחרר מאזיקים. זהו חגו של אדם ורוחו הממריאים אל על ומעפילים אל פסגות חדשות. זהו חגו של מחנה הקידמה בעולם. המחנה שלנו.⁸⁸

עד מלחמת ששת הימים הצליחה ההנהגה ההיסטורית לשמור על אוריינטציה סובייטית. עדיין, למרות מכלול ה'עיוותים' ו'ההסתאבויות', המשיך הקיבוץ הארצי לראות את עצמו חלק מ'עולם המהפכה', הנושא את עיניו לעבר מולדת 'הסוציאליזם המתגשם'. בתקופת ההמתנה ערב המלחמה, בני הקיבוץ הארצי שומעים כיצד 'עולם המהפכה' ממשיך לראות בהם סוכן אימפריאליסטי תוך כדי חימוש האויב במיטב הנשק. במלחמה מצאו את עצמם הבנים החורגים של 'עולם המחר' נקטלים בנשק המשוכלל של 'כוחות הקדמה', וכך התנפץ הרומן המתמשך והכואב עם 'אימא רוסיה'. המפגש הטראומטי עם הנשק הסובייטי היה המסמר האחרון שננעץ בארון אמונת ילדותם של בני השומר-הצעיר. בני הקיבוץ הארצי החלו במתקפה חסרת תקדים על כל אשר חונכו. להלן דוגמאות מספר לעוצמת המבוכה והזעם:

זו היתה אמונתנו בברית המועצות. חונכנו על השירים הרוסיים היפים, על ספרות 'הריאליזם הסוציאליסטי' ועל האמונה בבריה"מ כנושאת דגל הסוציאליזם המהפכני. [...] האמנו כי בעולמנו בריה"מ היא הלבן. אמונה זו שהחלה מתערערת מזה זמן רב – נופצה ב־5 ביוני 1967.⁸⁹

היתה לנו בעבר אמונה גדולה ושלמה בראש ובראשונה בסוציאליזם המתגשם בבריה"מ. אמונה זאת הפכה לאפר בסערת המלחמה ובמה שקדם לה. הטענה כי לא היתה זאת אמונה כי אם דעה ותמיד ביקרנו את שהיה טעון ביקורת – לא תעמוד. אין זאת אמת. האמנו בבריה"מ אמונה שלמה והאל הכויב.⁹⁰

בני הקיבוץ הארצי עמדו בעין הסערה, אך תחושת 'הלוחות השבורים' לא פסחה גם על בני הקיבוץ המאוחד. בחינת יחסו של הקיבוץ המאוחד אל ברית-המועצות בשנות השישים מראה שהאוריינטציה הסובייטית עדיין לא נעלמה. אמנם הטון הוא מינורי לעומת הטון שנשמע בקיבוץ הארצי, אך העיניים עדיין היו נשואות אל מולדת 'הסוציאליזם המתגשם' ועדיין בחג המהפכה (7 בנובמבר) ובחג הפועלים (1 במאי) נישאו נאומים חוצבי להבות על כוחו של הסוציאליזם בברית-המועצות למרות מכלול עיוותיו. לכן לא מפתיע לגלות שלאחר 1967 גם חברי הקיבוץ המאוחד הביעו הרהורי חרטה וכפירה. במועצת הקיבוץ המאוחד בדפנה לאחר המלחמה התוודה בכאב בני מרשק: 'פעם האמנו במהפכת אוקטובר, ועכשיו

88. חותם, 10 בנובמבר 1964 (עד שנת 1970 היה חותם שבועון צעירי הקיבוץ הארצי ומפ"ם; לאחר מכן הוא הפך למוסף של על המשמר).

89. הד הנעשה – עלון כפר מסריק, 4 באוגוסט 1967.

90. אבישי גרוסמן, 'הרהורים קטועים שנה לאחר המלחמה', השבוע בקיבוץ הארצי, 7 ביוני 1967.

שליטיה משלחים בנו טילים.⁹¹ חבר צעיר מקיבוץ רביבים לקראת סיום לימודיו לתעודת הוראה נושא תפילה שהוא יצליח למנוע מחניכיו את אותו עוורון אמונה שהיה נחלתו: 'אם ירצה השם ואסיים את חוק לימודי, להיות מורה, ונערים צעירים יהיו חניכי - היו בטוחים שאת נעוריהם לא יקריבו כמוני באמונה עיוורת שהאמת והצדק מוצאם דווקא שם - בחיקה של רוסיה הנאורה'.⁹² חבר קיבוץ יגור מתוודה על עוצמת השבר והמבוכה האוחזות בו לאחר המלחמה: 'אם רוצים אנו או לא - גם הוכינו קשות. הכוונה אנחנו. שהרי מעין סופת זוועות גירשתנו מתוך גן עדן של תמימים. [...] אמונת תמימים עמוקת שורש היתה לנו, באדם ובעולמו, והיא נשללה מאתנו בדרך קטלנית'.⁹³ איל כפכפי, בת קיבוץ מעוז חיים, כותבת: 'עדים היינו בשנים האחרונות לתהליך רעשני של ניפוץ האידיאולוגיות הישנות. [...] המלחמה האחרונה הורידה את המכה המוחצת על צלם עולם המהפכה בהיכלנו. השברים החדים פזורים סביבנו וזורעים תדהמה ומבוכה. יש חברים הבאים לאסוף את המכיתות ולהדביקן באמרם כי נצח המהפכה לא ישקר'.⁹⁴

עדויות אלה מראות שההסתנוורות מ'שמש העמים' לא היתה נחלת הקיבוץ הארצי בלבד. רבים מחברי הקיבוץ המאוחד המשיכו לשאת את עיניהם אל ברית-המועצות ומלחמת ששת הימים הותירה בהם זעזוע שלא היה אפשר להסבירו בלי להבין את עולם החלומות והכמיהות שרחשו בלבם לפני כן.

בתוך, בין מזרח למערב, עמד תדיר הצל המאיים של 'ממלכת הרשע'. שאלת 'גרמניה האחרת' והיחס אליה לא פסקה להעסיק את התנועה הקיבוצית. גרמניה הפכה לסמל המאבק היומיומי בין נכסי הרוח לנכסי החומר. כמעט בכל יום היא העמידה את הקיבוצים לפני הבחירה בין טובת ההנאה החומרית לבין ויתור על עקרונות שנכתבו מתוך דם לבם של הקורבנות. כספי הפיצויים, נסיעות לגרמניה, ביקורי אורחים מגרמניה, הסכמי ידע עם מפעלים גרמניים, קשרי תרבות - כל אלה עלו במחזוריות מעיקה לראש סדר היום הקיבוצי. אפילו ניסיון תמים להשמיע בערב תרבות קטעים מיצירתו של שוברט העלה כאבים מודחקים והציג שאלות נוקבות. במאמר בשם 'לא בשפתם של הנאצים', כתבה אחת החברות: 'מובטחת אני כי מארגני ערב השירה והנגינה, בחול המועד פסח, לא ידעו שהזמרת תשיר את יצירתו של שוברט בשפה הגרמנית. כמה חברים עזבו את האולם בשעת הקונצרט ואחרים ישבו קודרים [...] כיוון שהשפה הגרמנית העלתה אצלם אסוציאציות קשות. [...] האם אפשר לשכוח שבשפה זו ניתנו הפקודות להרוג ולשרוף את הורינו, את אחינו ואחיותינו?'.⁹⁵

הוויכוחים בשאלה הכלכלית היו הסוערים ביותר. כאשר התברר לקיבוץ רביבים שחלק ניכר ממשלוחי פרחיו מגיעים לגרמניה הוא פנה אל מזכירות הקיבוץ המאוחד לקיים דיון

91. בקיבוץ, 22 בנובמבר 1967.

92. פוסה, 'אגודת חופרי השוחות - מכריזה על מהפיכה', בקיבוץ, 12 ביולי 1967.

93. נחמן, 'הנצחונות והמצוקות', בקיבוץ, 9 באוגוסט 1968.

94. איל כפכפי, 'תכנית לחוג רעיוני בין-קיבוצי', שדמות, 28 (חורף תשכ"ח), עמ' 45-46.

95. ח-ם, 'לא בשפתם של הנאצים', בקיבוץ, 2 ביוני 1965.

בנושא, וזו החליטה שקיבוציה לא ישלחו פרחים לגרמניה. הדבר עורר ויכוח סוער בעיקר בקיבוצים שחלק ניכר מפרנסתם התבסס על ייצוא פרחים. אשר גולן מגבעת חיים שאל: 'מדוע דווקא פרחים? מה ההבדל בינם לבין הדורים ואבוקדו? בשבילנו הפרחים אינם פיוט, אלא פרוזה, קיום. [...] לומר לנו לחסל את הענף? מי ישא בהפסדים? מרים בן אהרון, גם היא מגבעת חיים, המשיכה את הקו של גולן: 'מי מאתנו מוסמך לפסוק בעניין הרגשי? האם אדם המגדל תפוזים ומשקיע בכך מכוחו ומאוונו - אין לו יחס רגשי אל התפוז, אותו "מותר" לשלוח לגרמניה? רציולית הפרה הוא סחורה ככל סחורה אחרת [...] אין לעורר את הוויכוח המהותי דווקא סביב הפרח'. חבר קיבוץ גליל ים, שהתפרנס אף הוא מגידול פרחים הוסיף: 'אהיה האחרון הרוצה לדבר אל הגרמנים בפרחים. [...] לומר לכם שהלב הולך אחרי הידיים הרושמות כתובות גרמניות על משלוחי הפרחים שלנו? [...] במשך חדשים אחדים גרמניה היא הצרכן היחיד כמעט של פרחים. ואם לא נייצא את הפרחים שלנו - נוכל לרפד בהם את רחובות הארץ שלנו'.⁹⁶ מזכירות הקיבוץ המאוחד דבקה בהחלטתה והמשיכה לעסוק בנושא סבוך זה בכל פעם שהתגלתה פרצה נוספת בהחלטות על קשרים עם גרמניה. בדיון נוסף בשאלה זו התוודה בכאב אנטק צוקרמן: 'אמרו שזאת מלחמת מאסף, אך האמת היא כי אין חיילים ואין צבא ואין חזית. הוכינו!'. הוא גרס שיש הבדל בין אבוקדו לפרח ודרש לבדוק מאין באים התנורים של עין חרוד מכיוון שלדעתו החברה המייצרת את התנורים היא אותה חברה שבנתה את התנורים באושוויץ.⁹⁷

ויכוח דומה, שעלה לאוקטבות גבוהות וטעונות מתח רגשי עצום, התקיים גם בקיבוץ הארצי. פתח את הוויכוח אבא קובנר, שנודע לו על קיבוצים המקיימים קשרים כלכליים עם גרמניה. קובנר התפטר מהוועד הפועל של הקיבוץ הארצי בעקבות אוולת ידו וטיפולו הרפוי בנושא כאוב זה. משלב זה החל להתנהל מעל דפי עיתונות התנועה ויכוח קשה וסוער שנמשך למעלה משנה (החל ביוני 1964 וכלה בהחלטות הוועד הפועל באוקטובר 1965). בשלב מסוים החלו לדבר על סכנת 'פילוג' המרחפת על התנועה. חייקה גרוסמן עמדה על דוכן הנואמים בוועד הפועל ואמרה:

אחד הדברים הטרגיים העלולים לקרות לתנועה הוא הפילוג המאיים בין יוצאי השואה (יוצאי אירופה המזרחית) לבין יוצאי ארצות אחרות, על רקע של הבעיה הגרמנית (רעש באולם) אינני מקבלת את החלוקה בין אנשים רגישים לבין לא רגישים. לא מזמן שמעתי כבר אומרים: 'מה פלא שהיא כזאת - הרי היתה באושוויץ! אני רוצה לקבוע שהנפש שלנו לא מעוררת יותר מאשר של כל אדם אחר. [...] בפני שום קהל לא אקום

96. 'שוב פרחים לגרמניה', שם, 9 בפברואר 1966. דיונים על יחסי הקיבוץ המאוחד עם גרמניה ראו: פרוטוקולים של מזכירות הקיבוץ המאוחד בתאריכים 5 בדצמבר 1965, 13 ו-27 במרס 1966, אק"מ, חטיבה ב, מכל 14, ספר 89.

97. פרוטוקול ישיבת מזכירות הקיבוץ המאוחד, 13 במרס 1966, שם.

שינויים חברתיים בתנועה הקיבוצית בשנות השישים

יותר לספר סיפורים אישיים. שיפסיקו לרחם עלינו! הריאליזם מצווה: לא לקשור את גורלנו בגרמניה.⁹⁸

בסופו של הוויכוח הממושך התקבלו, בין השאר, ההחלטות האלה:

קשרים כלכליים עם גרמניה: 1. לא ייעשו להבא הסכמי ידע בין קיבוצינו ומפעלינו התעשייתיים ובין חברות גרמניות. כמו כן לא יזמינו המפעלים ייעוץ ותכנון טכני או כלכלי בגרמניה. לא יובאו בעתיד למפעלינו מומחים טכניים מגרמניה ולא יישלחו משתלמים מאתנו למפעלים בגרמניה. 2. מפעלי הקיבוץ הארצי לא ייבאו מכונות וציוד המורכבים ו/או מיוצרים בגרמניה. 3. לא יוכנסו לקיבוצינו רכב, טרקטורים וציוד לשירותי צריכה המיוצרים ע"י חברות גרמניות.⁹⁹

כך בכל שנות השישים המשיכו אמריקה, ברית המועצות וגרמניה לשמש סמלים מטפזיים למכלול השאלות הערכיות והמוסריות שליוו את התנועה הקיבוצית. הדיונים הרבים שהתקיימו בקיבוצים בצלן של שלוש המדינות האלה המחישו את הפער ההולך ומתרחב בין החלטות למעשים, בין המישור העקרוני למישור התועלתי. בעוד 'רוסיה' (מעין רוסיה של מעלה ולא רוסיה של מטה, של המציאות שבחרו להתעלם ממנה) המשיכה לייצג את העולם הרצוי, הפכו 'אמריקה' ו'גרמניה' למייצגי העולם המצוי. ממלכת הרוח המשיכה לדבר 'רוסית', בזמן שממלכת החומר כבר מזמן דיברה 'אמריקנית' מהולה בניב 'גרמני'.

מבררי עצמם לדעת

הרצון להקים מפעל חיים ייחודי לדורות הוליד התפרצות וולקנית של כלי בירור ולימוד. התנועה הקיבוצית כתבה את עצמה לדעת. עשרות כתבי עת ובטאונים יצאו תחת ידה: בקיבוץ, איגרת לחברים, השבוע בקיבוץ הארצי, מבפנים, ניב הקבוצה, הדים, יחדיו, בחטיבה, חותם, הד החינוך, איגרת לחינוך, החינוך המשותף, עלי שיח, על החומה, בשער - וזה רק מדגם של אוסף העיתונות הקיבוצית. גם העיתונים היומיים: על המשמר, דבר ולמרחב שיקפו את הנעשה בקיבוצים ושימשו במה למאמרים רבים שכתבו חברי קיבוצים. בנוסף, כל קיבוץ הוציא עלון שבועי ובמרבית הקיבוצים היה עלון נוסף לחטיבה הצעירה ועלון נוסף של 'חברת הנעורים' או של 'המוסד החינוכי'. השיח הציבורי שוטט מעלון לעלון בהנחה שהקורא מצוי במרבית העיתונים. כך כתבה שפורסמה בהשבוע בקיבוץ הארצי זכתה לתגובות וביקורות בבקיבוץ או בניב הקבוצה. דומה שלא היתה עוד בעולם חברה כה קטנה שהוציאה כה הרבה חומר כתוב.

98. 'דברי חברים בישיבת הוועד הפועל', השבוע בקיבוץ הארצי, 26 בפברואר 1965.

99. 'מיומן המזכירות', שם, 29 באוקטובר 1965.

נוסף על מכול כתיבי העת פיתחה התנועה הקיבוצית מפעל נרחב של קורסים, ימי עיון, סמינרים וסדנאות על כל נושא שבעולם. עיון קצר ברשימת הקורסים מעלה נושאים, כגון 'קורס קצר לציור תפאורה',¹⁰⁰ 'ימי לימוד על ניצול בשר וכיבוש מלפפונים',¹⁰¹ 'קורס לחברות האחראיות לחלוקת אוכל לילדים',¹⁰² 'קורס לתיקון ספרים וכריכה קלה בספריות קיבוציות',¹⁰³ 'קורס לתברואנים מתחילים',¹⁰⁴ 'יום עיון לעשיית כלי זמר מעולם הצומח',¹⁰⁵ 'יום עיון להנשמה מפה לפה'¹⁰⁶ – זהו רק מבחר קטן מרשת הקורסים שפרשה התנועה הקיבוצית לחבריה.

בגבעת חביבה, באפעל ובבית ברל התקיימו עשרות סמינרים לבני הנוער ולהכשרת שליחים למילוי צווי התנועה. סמינר י"ב, סמינר חוזרי צבא, סמינר פעילים, ומעל הכול קורס ה'קאדרים' – כולם זכו לשעות של נאומים מפי מאיר יערי, יצחק טבנקין, יעקב חזן ואחרים. תחת הכותרת 'הנשק הוא הרעיון', דיווח בקיבוץ לקוראיו על סיום מחזור נוסף של בוגרי 'הקורס הגבוה' באפעל. כך סיכם החבר ברל בהרב את 'הקורס הגבוה': 'אך לשיא החוויה הרוחנית, להתעלות, למשב רוח רענן – זכינו בלמדנו מפי טבנקין, יוסקה רבינוביץ וזאב צור. טבנקין [...] הוא היה לנו "עולם ומלואו" [...] היו אלו שעות של שאר רוח, של התעלות, של נשימת אוויר פסגות'.¹⁰⁷

הלימוד הרעיוני לא נשאר רק בתחומי המישור התנועתי. בכל קיבוץ בודד התקיימו מגוון רחב של חוגים רעיוניים, ימי עיון והרצאות. בשנות השישים היה נהוג לקיים בתודשי החורף חודש של הרצאות וימי עיון בכל מיני נושאים. מפעל זה כונה ב'מאוחד' וב'איחוד' בשם 'ירח לימוד' ובקיבוץ הארצי הוא כונה 'גבעת חביבה בבית'. נושאים כגון 'מאבק השחרור של עמי אמריקה הלטינית', 'מגמות בקפיטליזם בימינו', 'הקומוניזם הסיני', היו נושאים פופולריים בשנים האלה.¹⁰⁸

כמות הפרסומים נסקה לגובהה שיא לפני ועידות או מועצות תנועתיות. נוסף על המלל הרב בכתבי העת, היו מתפרסמות חוברות ובהן מאמרי ניתוח, פירוט ונימוק הסעיפים העומדים להחלטה. בקיבוץ הארצי קראו לראשי הפרקים לקראת הוועידות 'התזיסים'. עלוני הקיבוץ ובטאוני התנועה הפצירו חוזר והפצר בקוראים לקרוא את התזיסים. בתחתית כל דף

100. שם, 9 בדצמבר 1960.

101. שם, 17 ביוני 1960.

102. שם, 13 במאי 1960.

103. איגרת לחברים, 18 בנובמבר 1966.

104. שם, 26 בנובמבר 1964.

105. שם, 19 בנובמבר 1964.

106. בקיבוץ, 14 ביוני 1961.

107. שם, 25 באוקטובר 1961.

108. על כך ראו למשל: השבוע בקיבוץ הארצי, 26 בפברואר 1960; עלון עין שמר, 12 בפברואר 1965;

עלון נען, 26 בפברואר 1962.

באחד מעלוני קיבוץ עין החורש נכתב: 'מה? עוד לא קראת את התזיסים? הביורורים מתחילים בקרוב'.¹⁰⁹ מזכירות קיבוץ כפר מסריק יצאה בהודעה: 'ביום ג' הגיעו התזיסים לקראת המועצה וחולקו בין החברים. החברים מתבקשים לעיין בתזיסים ולהתכונן לביורור'.¹¹⁰ טחנות הביורור הרעיוני לא פסקו לרגע מלטהון עד דק כל נושא הקשור לאורח החיים הקיבוצי: כיצד לחגוג את חג הכלולות, כיצד להתאבל, כיצד לחלק את הרהיטים, כיצד להגיש את האוכל בארוחת ערב. כמעט כל דיון הוגדר הרה-גורל לעתיד המפעל הקיבוצי. כמה נושאים מרכזיים עמדו על סדר היום הקיבוצי בשנות השישים: 'חיסול העבודה השכיחה',¹¹¹ המעבר ל'תקציב כולל',¹¹² הנהגת הצבעה חשאית בנושאים מסוימים,¹¹³ מעבר לשיטת 'הגשה עצמית'¹¹⁴ בחדר האוכל, מעבר מ'לינה משותפת' ל'לינה משפחתית'.¹¹⁵ בחינה של מכלול ההתבטאויות בנושאים אלה מעלה עד כמה כל נושא, קטן כגדול, היה טעון בביטויים של חרדה קיומית לעתיד דרך החיים הקיבוצית. נביאי חורבן קודרים טרחו להסביר לחברים שכל נושא, החל באיחוד תקציב ההלבשה וכלה במעבר ל'הגשה עצמית', יגרום להרס הרעיון הקיבוצי. כך התייחסה יונה גולן, רכזת מחלקת החברה בקיבוץ הארצי, ל'גזרת השמד' על הקיבוץ ששמה תקציב כולל: 'התנועה ומוסדותיה לא יסכימו בשום פנים ואופן לכך, ש"פצצת זמן" קטנטונת תערער את יסודות הקיבוץ. ניאבק בכל יכולתנו במגמות

109. עלון עין החורש, 15 במרס 1963.

110. הד הנעשה - עלון כפר מסריק, 23 ביולי 1965.

111. עקרון העבודה העצמית עמד בבסיס הרעיון הקיבוצי - התנועה הקיבוצית נלחמה בשנות השישים מלחמת חורמה (ללא הצלחות מפוארות) בהכנסת עובדים שכירים אל המשק. ראו למשל: 'לחיסול העבודה השכיחה', השבוע בקיבוץ הארצי, 1 ביוני 1962; 'הנגע ייעקר', בקיבוץ, 20 בנובמבר 1962; 'חיסול העבודה השכיחה - מעשים ומחזלים', איגרת לחברים, 12 בנובמבר 1964.

112. עד המעבר ל'תקציב כולל' חולקו המצרכים לחברי הקיבוץ לפי סעיפים ממודרים, כגון תקציב נעליים, תקציב לשעונים וכו'. תומכי המעבר לשיטת 'התקציב הכולל' ביקשו להרחיב את חופש הבחירה של חברי הקיבוץ, משמע לתת סכום כספי מסוים ולאפשר לחבר להחליט בעצמו כמה הוא רוצה (אם בכלל) להוציא על נעליים, על בגדים וכו'.

113. החלטות הקיבוץ התקבלו באספת חברים ('שיחת הקיבוץ' בפי אנשי הקיבוץ הארצי) בהצבעה גלויה. במהלך השנים ביקשו חברים לאפשר הצבעה חשאית בנושאים רגישים, כגון קבלה לחברות, מינויים מרכזיים וכו'. רבים ראו בשיטה זו שיטה זרה ומנוגדת לאורח החיים הקיבוצי.

114. עד המעבר ל'הגשה עצמית' היה נהוג שתורנים מחברי הקיבוץ היו עוברים עם עגלות בין שולחנות חדר האוכל ומגישים את האוכל לחברים. משמעות המעבר להגשה עצמית היתה שכל חבר לוקח בעצמו את האוכל מתוך עגלות מוזן שנפרסו בכניסה לחדר האוכל. כמו בשאר הנושאים, היו רבים שראו במעבר להגשה עצמית פגיעה מהותית באורח החיים הקיבוצי.

115. 'לינה משותפת' היתה אחד מעקרונות החינוך המשותף. ילדי הקיבוץ לא ישנו בבתים הוריהם אלא בבתים ילדים. בין חברי הקיבוץ היתה תורנות להשגחה על הילדים במהלך הלילה עד בואן של המטפלות בבוקר. בשנות השישים החלו קיבוצים אחדים לעבור ל'לינה משפחתית', משמע מעבר הילדים לשינה בבית ההורים. מעבר זה הוביל לוויכוחים רבים וקשים שנמשכו יותר משני עשורים עד שאחרון הקיבוצים (ברעם) ביטל את שיטת הלינה המשותפת בשנת 1995.

אלה בכל מקום שתופענה.¹¹⁶ 'פצצת הזמן' בקיבוץ הארצי היתה ל'סוס טרויאני' שעלול להמיט כליה על הקיבוץ המאוחד: 'אל נכניס את "הסוס הטרויאני" לתוכנו', התריעה רחל סבוראי. והמנהיג מאיר יערי התריע באוזני תלמידי י"ב בגבעת חביבה: 'אם נתחיל לאסוף את הילדים לשנת לילה בחדרי הוריהם - הרי אין כל ספק, שאלה יהיו צעדים, שיצריכו עוד צעד ועוד צעד ואנו קפצנו במישרין מקיבוץ אל מושב שיתופי. זהו ראשית הסוף וראשית חיסול הקיבוץ'.¹¹⁷ 'אני רוצה שתחושו כמוני, שאנו עומדים על פי ת'ו'ם', התלונן חבר עין חרוד איחוד לנוכה סכנת הכנסת עיתונים נוספים על דבר לחצר המשק.¹¹⁸ 'מתנגדי ההצבעה החשאית רואים בהנהגתה שביירת לוחות והוצאת אחת מאבני היסוד עליו מושתת הקיבוץ', נאמר בשבועון הקיבוץ הארצי.¹¹⁹ 'המלחמה לביטול העבודה השכירה נחלשה. [...] כאן אני רואה שחורות וחושש שיסודותינו עלולים להתמוטט אם לא נחזק את יסודות העבודה העצמית', התריע בתחילת שנות השישים חבר בית השיטה, ושלמה רוזן, מזכיר הקיבוץ הארצי, הוסיף: 'הסכנה העיקרית המאיימת עלינו ועל כלל התנועה הקיבוצית, היא סכנת העבודה השכירה, העלולה להחריב את מפעלנו השיתופי המפואר. לעקירת העבודה השכירה צריכים להיות מכוונים כל מאמצינו'¹²⁰ [כל ההדגשות במובאות בסעיף זה הן שלי, א"ג]. על אף נבואות החורבן הוסיפה העבודה השכירה להתקיים, 'התקציב הכולל' אומץ ברוב הקיבוצים, הלינה המשפחתית הונהגה בהדרגה ברוב הקיבוצים ו'אבני היסוד' של הבניין לא רעדו כשהונהגה ההצבעה החשאית.

שנות השישים התאפיינו גם בהרחבת הנתק בין ה'הנהגה' ל'שטח'. במהלך השנים נוצרה בתנועה הקיבוצית שכבה מצומצמת של 'פעילים מקצועיים' ואלה נאמו בכל ועידה, מועצה, סמינר, חוג רעיוני וכדומה. נוצר תהליך שבו מרבית הוויכוחים הפכו למעין 'ויכוחים פנימיים' של אותה קבוצה מצומצמת של פעילים. רוב חברי הקיבוץ חשו זרות ומרחק מהדיונים המתשישים הללו. הכינוי 'עסקן' או 'פעיל' היה למעין כינוי גנאי ולכן ה'פעילים' ביקשו להצניעו במידת האפשר. לעתים נדמה שאם היו מעבירים את קבוצת הפעילים המקצועית משלוש התנועות לאי בודד הכול היה ממשיך להתנהל כסדרו. לא הפעילים ולא חברי הקיבוץ היו מרגישים אלה בחסרונם של אלה. הראשונים היו ממשיכים בדיוניהם המעמיקים על כל סעיף וסעיף והאחרונים היו ממשיכים בשגרת החיים האפרורית של עבודה, סרט, שינה וחזור חלילה.

הצבעתי על הגודש של כלי הברור כדי לעמוד על היווצרותו של פער הולך ומתרחב בין חיי המעשה לחיי העיון. הקיבוץ כאילו התנהל בשני קווים מקבילים: קו אחד של הוועידות, המועצות והחוגים הרעיוניים ובמקביל חיי המעשה, חיי היומיום. בשנות השישים גם התרחב

116. השבוע בקיבוץ הארצי, 22 ביולי 1960.

117. שם, 18 במאי 1962.

118. איגרת לחברים, 8 בפברואר 1967.

119. השבוע בקיבוץ הארצי, 14 בספטמבר 1966.

120. בקיבוץ, 26 באוקטובר 1960; השבוע בקיבוץ הארצי, 4 בדצמבר 1959.

הפער בין רובד המילים והסמאות לבין רובד המאווים הפנימיים. כלפי חוץ המשיכה התנועה הקיבוצית על עסקניה, נואמיה ושומרי חומותיה להשמיע את הסמאות המוכרות נגד האימפריאליזם האמריקני, נגד קשרים עם גרמניה, נגד השתלטות סגנון החיים הצרכני, נגד הכניעה לצווי האופנה, נגד הרכוש הפרטי, נגד העבודה השכירה וכו', אך בפועל קלטה חצר המשק תדרים אחרים ושידרה אותם: תרבות הצריכה המערבית על שלל אופנותיה ומוצריה חדרה לכל בית קיבוצי; כספי השילומים ומוצרים מגרמניה ניצבו כהתרסה שותקת אל מול הצועקים חמס; 'המאבק לחיסול העבודה השכירה' הפך לססמה ונראה שכלל שגדולה היתה הצעקה כך התפשטה התופעה; כספי החתונות והירושות היו לעובדה סמויה שכאילו טואטאה אל מתחת לשטיח של עקרון השוויון.

בפתח תקופה חדשה

אם בשנות השישים פול הלב מערבה, אך המוח הקולקטיבי דאג לתקן את 'הסטייה', הרי בשנות השבעים הרוח המתירנית של תרבות ההיפים ומרידות הסטודנטים החלה לחדור אל חצר המשק. צעירים החלו לאמץ סגנון חיים חדש: שיער ארוך, מוסיקת רוק, מועדוני דיסקו ובמקרים אחדים גם עישון חשיש. המתנדבים מחו"ל שבאו לקיבוצים לאחר מלחמת ששת הימים חשפו לעיני צעירי הקיבוץ סגנון חיים שונה שקסם להם.

רב מאוד המרחק בין הדיונים הרבים על סגנון חיים בתחילת שנות השישים, בין האיסור על ריקודים סלוניים ועל ענידת תכשיטים,¹²¹ לבין האווירה המתירנית שהתפשטה בשנות השבעים. מעל דפי העיתונות הקיבוצית החלו להישמע זמירות חדשות. לראשונה ניתנה לגיטימציה לנושאים שהיו עד אז תחת איסור מוחלט: תמונות עירום אמנותיות, דיווחים על פסטיבל וודסטוק ומאמרים של צעירים שאימצו את סמאות השלום והאהבה החופשית שרווחו במערב. חבר צעיר מקיבוץ גבעת חיים איחוד תיאר בחום ובאהבה את התהליכים המתרחשים במערב:

אהבה, מוסיקה ושלום - לעינינו הולך ונברא עולם חדש, עולם המנסה להיות טוב יותר, יפה יותר. [...] היקום מי ויאמר שהאהבה והאמנות אינם הדברים היפים ביותר שלמענם נברא העולם? כמובן, גם על השלום, האחוה, ההבנה צריך להילחם. אבל לא בעזרת רובים, כי אם בפרחים, בשירה - אכן וודסטוק היה הקונגרס של המהפכה. [...] אולי יחול הפעם שינוי, כי עתה כלי המלחמה היא המוסיקה [...] ואם כל העולם שר 'כל אשר אתה זקוק לו הוא אהבה', 'תנו לשמש יד', 'עם קצת עזרה מידידי', 'תנו שאנס לשלום' - הרי דומה שזה החיזיון הגדול והיפה ביותר בימינו אלה.¹²²

121. ראו לעיל הסעיף 'סגנון חיים'.

122. יוסי שחר, 'עולם חדש', שדמות, 40 (חורף תשל"א), עמ' 52.

תכנים וסגנון כתיבה שהיו בבחינת טאבו בשנות השישים נעשו לגיטימיים בתחילת שנות השבעים: 'אוהב בחורות נאות וחכמות, אוהב לראות אותן מתלבטות, לראותן מתפשטות ולהרגישן מסתפקות. [...] אני שונא את הצבא ואת יעדיו. את פצועיו ומתיו, מפקדיו והייליו'¹²³ - כך כתב צעיר בשבועון הקיבוץ הארצי בשנת 1970. חצאית, בטאון צעירי הקיבוץ הארצי, הכין כתבה על קומונת היפים בראש פינה, שאנשיה ברחו מכל מסגרת וחיו בבית נטוש רווי מוסיקת רוק וסמים. אחד מצעירי הקיבוץ הארצי תיאר את רשמיו מהמפגש עם הקומונה. מערכת העיתון הקדימה לכתבה את ההערה הבאה: 'הערת ביניים: אנו מביעים מראש את התנצלותנו על הקושי העשוי להתעורר בקריאת הדברים הללו, אולם זה החתום מטה, היה נתון עדיין, בעת כתיבתם, תחת השפעתו המופלאה של "עשב" מאלה הידועים ומוכרים היטב [...] ואתכם הסליחה - תודה המערכת'.¹²⁴ דרך ארוכה עבר השומר הצעיר מהדיבר 'השומר אינו מעשן ואינו שותה ואינו [...] אל בטאון הצעירים חצאית שבו מתפרסמת כתבה של אדם שבעת כתיבתו היה נתון להשפעת 'עשב'.

שנות השישים התאפיינו בניסיון לשים סכר וחומה בפני רוחות 'החוץ המאיים', בכמיהה להיאחז בקרעי חלומות ולהדביק מחדש את 'שברי הלוחות' הפזורים בחצר המשק, ברצון להמשיך להחזיק בסגנון חיים שהלך ואיבד את חיוניותו. שנות השבעים הביאו רוח אחרת - רוח עצמצמה במקצת את המרווח בין מישור ההצהרות החיצוניות למישור המאוויים הפנימיים. רעיון 'המימוש העצמי', שהחל לנבוט כבר בשנות השישים, פרח והכה שורש בשנים אלה. ההכרה בזכות החבר לפעול למען מימוש עצמו הסיטה לאט לאט את כף המאזניים מ'אנחנו' ל'אני', מאתוס הקולקטיב שראה בחבר 'מכשיר' למילוי משימות הכלל אל הדגשת שאיפותיו ומאווייו של הפרט.

התנועה הקיבוצית המשיכה להיאבק על שימור ייחודה ואורח חייה, אך להט המאבק ב'רוחות החוץ' התמתן והחל תהליך ארוך ומתמשך של מתן לגיטימציה ללבטים, לרעיונות ולהסדרים שבעבר נתפסו ככפירה בעיקר.

123. ד.כ., 'אוהב לא אוהב', השבוע בקיבוץ הארצי, 26 ביוני 1970.

124. עפר, 'נחמה של הרוח', חצאית, אוגוסט-ספטמבר 1970. ראו גם: משה אורן, 'דין וחשבון היפי - "קומונת הנבואה הפלסטית", ראש פינה, שם.